

Н. Ленива

КНИГАРЬ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

ТОВАРИСТВО „ЧАС“ У КИЇВІ

1920.

ЧИСЛО 1-3 (29-31).

Ц. 100 КАРБ.

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗІТЬ.

Матеріал, що увійшов до цього числа „Книгаря“, виготовлено було в грудні 1919-го та січні ц. р. в загальних умовах. одмінних од сучасних. Нині в де-якій частині цей матеріал втратив де-що з своєї живої актуальности. Що ж до запізнення журналу, то воно сталося через причини ні од видавництва, ні од редакції незалежні—непереможні труднощі в справі здобуття дозволу на друк і папер.

Рік вид. 2-й.

1919-й рік.

„Наше Минуте“

Журнал містить на своїх сторінках статті і розвідки з історії України, історії українського письменства, культури і мистецтва, мемуари й листування історичних діячів, матеріали з побутової історії і з історії політичного і національного руху на Україні. Широку увагу присвячено буде відділу критично-бібліографічному і хроніці культурного життя в зазначеному обсязі.

Журнал виходить в 1919 році книжками в 12—15 аркушів під редакцією П. І. Зайцева.

Книжки журналу та комплекти за минулий рік можна набувати в конторі Видавничого Товариства „ДРУКАРЬ“. Хрещатик, 50.

Брати участь в журналі до цього часу дали згоду: І. Айзеншток, Д. Антонович, акад. Д. Багалій, В. Барвинський, А. Бем, проф. О. Біднов, О. Білецький, М. Біляшевський, В. Бойко, проф. М. Василенко, С. Гиляров, прив.-доц. О. Грузинський, проф. О. Грушевський, прив.-доц. М. Гулзій, Од. Гуцало, проф. В. Данилевич, Д. Дорошенко, О. Дорошкевич, В. Дурдуковський, проф. Д. Еварницький, Ф. Ернст, Сергій Єфремов, М. Жученко, Пав. Зайцев, М. Зеров, Ю. Іванов-Меженко, А. Каманіна, І. Каманін, О. Кисіль, акад. Б. Кістяковський, д-р Кривецький, акад. А. Кримський, д-р Ф. Колесса, д-р Ів. Крипякевич, акад. Ор. Левицький, проф. Б. Лепкий, О. Лотоцький, М. Макаренко, Ф. Матушевський, В. Міяковський, Мих. Могилянський, В. Модзалевський, проф. Г. Нарбут, А. Ніковський, проф. І. Огієнко, є. Онацький, проф. Г. Павлуцький, д-р Й. Пеленський, є. Перфецький, М. Плевако, В. Прокопович, д-р Ів. Раковський, В. Романовський, д-р С. Рудницький, проф. М. Сагарда, проф. Іл. Свенцицький, Ф. Слюсаренко, О. Соловій (Соловійов), П. Стебницький, проф. М. Сумцов, проф. Ф. Сушицький, С. Таранушенко, проф. К. Тандер, М. Цікаловський, прив.-доц. Д. Шелудько, проф. Ф. Шміт, О. Шульгин, В. Щербаківський, Д. Щербаківський, В. Щербина, д-р В. Шурат і інші особи.

Ціна комплекту за 1918-й рік. три книжки—50 карб.

Зміст 1-3 ч.ч. „Книгаря“. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова.—*М. М. Могилянський.* Григорій Сковорода в українській літературі.—*В. П. Петров.* Література про Сковороду.—*С. О. Єфремов.* Дорогою шукання. Критика і бібліографія. Одділи: Твори загального змісту.—Мистецтво.—Красне письменство.—Історія. Географія. Біографія.—Замітки та понажчики: Золоті гори. Карна експедиція. Статті по українських газетах. Видавнича хроніка.—Літературне життя. Показчик авторів, що писали в 17—28 ч.ч. „Книгаря“. Нові книжки (1—21). Опоствіки.

КНИГАРЬ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

19

20

Київ.

Січень-Березіль

Число. 1-3

Рік видання четвертий.

Виходить що-місяця.

До 25-літнього ювілею С. О. Ефремова. В місяці лютому ц. р. українське громадянство святкує двадцять п'яти років писемницької праці Сергія Олександровича Ефремова, публіциста, критика та історика письменства... Двадцять п'ять років минуло тому, як на сторінках галицького журналу „Дзвінок“ з'явився друком його перший твір — дитяче оповідання. З того часу невпинно, з дня на день зростає список друкованих його речей, аж поки не виріс до розміру кількох аркушів, а сам автор не зайняв серед українських робітників пера одного з найпочесніших та найчільніших місць.

Загальний образ українського діяча літературного, такого різноманітного в своїй праці, стоїть в нашій уяві яскраво й виразно. Його окреслив сам С. О. в I-ім розділі своєї розвідки про Франка. „Ці діячі“, писав він, маючи на оці Коняського, Франка, Грінченка і др., „були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних та громадських напрямків і практичними виконавцями їх в житті. З-під пера їх виходили поезії й повісті, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці чергувалися у них з популярними творами, що мали ширшим колам читачів служити...“ До цього „традиційного“ типу літературних діячів, що робили й роблять „всяку роботу, навіть чорною не гребуючи“ в значній мірі належить і сам С. О.,—

з тою хиба різницею, що розцвіт його літературної роботи припадає на добу після 1905 року, коли наше громадсько-культурне життя значно диференціювалось, і літераторові не так часто доводилось сполучати в собі художника і критика, ученого й популяризатора. Але тратячи (в порівнянні до попередників) що до амплітуди, літературна діяльність С. О. виграла що до глибини й постійності своїх виявів. Говорячи словами самого С. О., йому менше загрожувала небезпека „ропорошитись“, „розмінятися на дрібняки“ і в результаті виявити „лиш частку... дуже малу частку“ своєї сили. Рано зламавши своє перо белетриста, тільки зрядгоди подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху.

Як літературний критик, він виступив в „Київській Старині“ — своїми статтями про Франка, Нечуя-Левицького („Бытописатель пореформенной Украины“), Грабовського та про те „шукання нової краси“, яке доглянув він у авторів не так поважного, як голосного в свій час збірника „З-над хмар та з долин“. Ці перші статті вже позначили напрям критика, сильного головним чином в трактуванню громадської сторони літературного твору. Ця уважливість громадянина, ця спостережливість публіциста надають блиску і влучності тим статтям, в яких С. О. аналізує поетів - „бытописателів“

(згадаймо хоча б етюд про Карпенка-Карого), і вони-ж значно ослабляють ті статті, де йому доводиться мати справу з письменниками, у яких на першому плані стоїть ідеологічний або психологічний інтерес. В статтях С. О. стиль і прийоми публіциста часто-густо не дають розвинути естетичному аналізу художнього твору, і тільки де-не-де ненароком кинене слово та побіжне спостереження показують в ньому тонкий і непомильний художній смак.

Зате ті розвідки, де на підставі літературного матеріалу виводиться суто-публіцистична будова, належать до найблискучіших в літературному надбанню С. О. Зразком може бути хоча би „Фатальний вузол“, відгук українського публіциста на Короленківські „Записки мого сучасника“, де так жайстерно і так красномовно, використовуючи художні образи самого Короленка, показує наш автор всі ті пружини, що до останнього часу кидали найталановитіших синів українського народу на службу російській культурі, виробляючи з них „общероссовъ на малорусской почвѣ“...

Але справжнім вінцем критично-публіцистичної манери С. О. являється його велика „Історія українського письменства“, а власне: історія української національної ідеї в творах українського письменства. Для Єфремова література українська є перш за все „матеріальним згустком тієї незваженої потенціальної сили, якої невичерпаний запас має в собі організм народній“, „адвокатом нашої народності на її життєвих і літературних позовах з нівеляційною теорією і практикою“... Стоячи на такій позиції, характеризуючи літературу, як історію визвольної в широкому розумінні ідеї в пам'ятках красного слова, С. О. майстерно розкриває ідейні скарби українського письменства, красномовно виявляє громадську його цінність. Правовірний історик письменства, суворий, озброєний в метод збірач літературного матеріалу знайдуть в цій проречистій апології українського письменства багато такого, що вони назвали б хибкою: в книзі бракує історично-літературного аналізу; замість докладних, опертих на біографич-

ні данні, характеристик письменників, подибуємо лише побіжні, легкі як мережево, ідеологічні етюди; закидають книзі (тільки—чи слушно?) і недоцінення великої ваги „матеріального, спеціально—соціально-економічного, чинника в життю людскости“. Але, не вважаючи ні на що, велика „Історія письменства“ і досі зостається єдиним суцільним, перенятим однією ідеєю, оглядом української літератури, прекрасною і сильною композицією, яка довго ще служитиме вихідною точкою нових історично-літературних дослідів.

Многогранною і плідотворною являється і публіцистична діяльність С. О. Тут знаходимо ми і чергові публіцистичні огляди громадського життя („Відгуки з життя і письменства“ в „Новій Громаді“ та „Раді“ і начерки з історії громадського руху, і інтерпретації Драгоманова, і мужні слова в оборону української ідеї проти всякої „нівеляційної теорії і практики“.

Авторитетний публіцист, історик письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві „Вік“, прекрасне видання творів Котляревського), С. О. являється разом з тим і одним з найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходимо у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки — багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провінціалізмом, і нарешті—синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи широкомовний, цей стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаху, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори. Язык Єфремова — органічне кільце в розвитку українського слова. Прекрасний і поважний зразок для кожного, хто пише по-українському.

Так уявляється нам значіння літературної діяльності С. О. Єфремова. Святкуємо нині двадцять п'яти роковини щирої і невтомної праці історика, віртуоза і лицаря українського слова.

М. М. МОГИЛЯНСЬКИЙ.

Григорій Сковорода в українській літературі.

В історії народів бувають такі критичні періоди, коли „старе“ хитається в усіх своїх підвалинах, „нове“ не несе нормального поступу ідеалів, вироблених віками народнього життя, але погрожує їм цілковитою руїною, повною загибеллю. Думка кращих синів народу в такі часи трівожно, нервово шукає рятунку: старими ідеалами вона вже не може захопитися, горіння ідеалізму перешкоджає їти слідом за тими, хто в нових життєвих умовах шукає собі успіху, добробуту і щастя. Вихід звичайно знаходиться в повороті до абстрактної моралі, постулати якої незалежні від часу, обставин, умов життя... Самопізнанню і самоудосконаленню не можуть перешкоджати ніякі громадські обставини, інтерес до громадської самосвідомості гасне і зникає, його місце займає завдання приладнати абстрактні постулати моралі до свого особистого життя...

В житті українського народу XVIII вік був не тільки найтяжчим періодом його страдницької історії, але й періодом критичним, коли виразно ставилося питання, бути чи не бути? Коли перспектива—„втеряти риси рідні, беслідно стертися з землі“ стала не тільки прикрою можливістю, але й зовсім реальною небезпекою,—„старе“ захиталося в усіх своїх підвалинах, нове загрожувало повною загибеллю національного обличчя. „Старожитні права і вольності“ падали одні за другими і до руйнування їх свою руку прикладали вищі класи українського громадянства, зраджуючи рідний нарід „ради лакомства нещасного“, життєвих вигод, які їм давали нові „московські порядки“... Мусило здаватись, що—„отъ судьбъ защиты нѣтъ“. На таке становище нарід український відповів своєрідною оригінальною постановкою мандрованого філософа Григорія Сковороди. Характерною рисою усієї його філософії є повна байдужість до громадських питань: „у Сковороди—нише слушно П. Житецький—не досить було поважного захоплення долею того самого народу, серед якого він жив“... „на пекучі питання свого часу, котрі вирішувались не на користь народу, він не відгукнувся ні одним словом. Байдуже дивився Сковорода і на заведення кріпацтва, що відбувалось на його очах...“ Кожному він раєв—

„оставаться въ природномъ своемъ званіи, сколько оно ни подлое“, народ навчав: „народ повинен володарям своїм служити і годувати їх“¹⁾. Разом з тим уся філософія Сковороди єсть відповіддю „на пекучі питання свого часу“, і знов таки цілком слушно бачить в ній „вихідний пункт того глибокого демократизму, що став лозунгом нашому новітньому письменству“ дослідник історії української літератури С. Єфремов²⁾. Тільки не „синтез спільної роботи багатьох попередніх поколінь“ бачимо ми в філософії Сковороди, але трівожне, нервово шукання порятунку... і не тільки шукання, але й віднайдення, чому красномовне свідоцтво дає новітня українська література і взагалі український рух, на яких на протязі довгих літ лежить велетенська тінь впливу Сковороди... Філософію Сковороди не раз зближали з філософією Сократа: їх схожість навіть давала підстави для припущення, що Сковорода свідомо ставив собі завданням бути „українським Сократом“. Ставлючи собі завданням не дослідити філософії Сковороди, а тільки питання про „Сковороду—в українській літературі“, цеб-то питання про вплив і розвиток його ідей в творах українського художнього слова, про зріст демократизму української літератури з коріннів філософських ідей Сковороди, ми цікавимось спільністю філософичних шляхів Сократа і Сковороди, в якій добавчаємо не стільки свідоме наслідування Сковородою ідей Сократа, скільки походження обох філософій з спільних умов *критичних періодів*, дітьми котрих були обидва філософи—грецький і український. Тут треба шукати відповіді, чому Сковорода став відповіддю „на пекучі питання свого часу“, цеб-то чому його філософія прибрала зміст і форму, які зробили її корінням плідного дерева. А тому й приходиться більш менш докладно зупинитись на тих шляхах, якими йшла філософична думка Сковороди.

Самостійний філософський шлях Сократа почався з того, що він відвернувся від матеріялістичної природничої філософії,

¹⁾ П. Житецький. „Кнеїда Котляревського в звязку з оглядом української літератури XVIII стол.“

²⁾ С. Єфремов. Історія українського письменства.

над якою з молодю багато працював. Йому почало здаватися—пише Пфанкухе („Боротьба і порозуміння між релігією та природничими науками“, стор. 21) в ній усе таким непевним, що він увесь цей спосіб досліджування, як непотрібний, що раз більше занехаював. Не зовнішня природа, а людина, як духовна і моральна істота, стали в осередкову точку його розмірковувань: „Пізнай себе самого“, навчав він, „це є велике завдання життя, а метою цього самопізнання є—бути таким добрим, оскільки це можливо“.

Сковорода пройшов той самий „Сократівський шлях“.

„Ми—писав він—зміряли море, землю, повітря, небо, розмежували планети, найшли на місяці гори, ріки й міста, але то горе, що при всім тім, здається, чогось великого недостає,—нема того, про що й сказати не уміємо, одно тільки знаємо, що недостає чогось“... Але—„я наук не ганьбую, одно то ганьби заслуговує, що, надіючись на них, зневажаєм верховну науку“, верховна ж наука—„сіє то єсть быть щастливим, узнать, найтись себе самого“.

На запитання: „що єсть філософія?“ Сковорода відповідає: „Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, добре: отсе є філософія“. Призначення людини—щастя, що не далеко від нас, для всіх приступне: „Царствіє Божіє внутрь насъ“, воно дається задоволенням в сфері етичних відносин, єсть „внутрішнє задоволення в правді і добрі“, або „етичний гедонизм“, як влучно наіменував вчення Сковороди Єфремов. Філософ утворив для себе „особливу сферу абстрактних постулатів... Всі сили своєї душі він повернув на те, щоб приладнати ці постулати до особистого свого життя“... (П. Житецький). Але по його думці шлях цього приладнання приступний для кожного, незалежно від громадських умов життя... Абстрактність моральних постулатів, їх незалежність від загальних умов часу—це головна риса філософії Сковороди, через цю рису вона стає віднайденням рятунку—для свого часу. Дослідник його філософії на кінці XIX віку міг закинути їй відсутність „і знаку громадської самосвідомості“, міг доборяти філософу тим, що він „байдуже давився і на заведення кріпацтва“, що він „з погордою відвернувся від сучасної йому суспільности, не цікавлючись питанням про те, звідкіля вона походить і куди іде“. Може дослідник і має рацію, кажучи—

переконаваннях та симпатіях“. Але разом з тим, становлячись „по той бік“ питаннів „сучасної суспільности“, філософ серед хаосу і руїн свого часу дав своїм ідеям той зміст і ту форму, які тільки і міг „прийти“ його час, щоб зробити їх „вихідним пунктом“... „Абстрактність постулатів“ Сковороди єсть їх слабкий пункт, коли їх цінити з абстрактного, загального погляду; з історичного погляду, в тій абстрактности—їх сила. До того-ж і з цих „абстрактних постулатів“ філософ шляхом абстрактного міркування приходив до висновків, які другий дослідник сіправедливо називає величними „у щиро людській простоті“, хоч вона і не перешкоджала філософу „байдуже дивитися“ навіть на заведення кріпацтва, навіть вчити—„варід повенен володарям своїм служити і годувати їх“, не перешкоджала, бо філософ стояв „по той бік“ історичної неправди... Для того, щоб „абстрактні постулати“ стали революційною негацією конкретної дійсности повинен був минути відповідний час; „абстрактні постулати“ повинні були зробити призначений їм шлях і перш за все повинні були бути засвоєні міцно „громадською самосвідомістю“. Українська література і свідчить, що засів Сковороди був засівом зерна доброго, бо вона була тим полем, на якому зростали поволі зерна „абстрактних постулатів“ його філософії. Тому й на всьому розвиткові літератури української лежить велетенська тінь мандрованого філософа Григорія Сковороди, який з „абстрактними постулатами“ своєї моральної філософії сполучав і надзвичайну любов до рідного краю і народу. „Серце громадянина всемірного“ палало невгасимою любов'ю до України, і любов ця прищепилася українській літературі разом з мораллю філософа.

Який широкій шлях до серця народнього серед руїни національного життя українського знайшла „абстрактна“ наука Сковороди маємо поетичне свідоцтво Шевченка, який на заслання згадував свої дитячі роки:

зроблю

Маленьку книжечку, хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й спінею „Сковороду“...

Але й без цього особистого свідоцтва генія українського художнього слова маємо ще більш красномовне свідоцтво: творчість перших письменників нової української літератури наскрізь пересичена ідеями Сковороди, дає „практичний приклад“ теоретич-

них тез філософа. Вже поет, який, по вразу Куліша, „покорявся невідомому велинню народного духа, був тільки знаряддям української свідомости“ (здається, що більшого й не можна вимагати від поета, щоб він, нехай і несвідомо, був „знаряддям свідомости“ свого народу!), стоїть під знаком Сковороди. „Котляревського, як і других сучасників його, захопила — каже дослідник його „Енеїди—в звязку з оглядом української літератури XVIII століття“— нова хвиля життя, котра далеко винесла їх з сфери політичних змагань, що давали сили старій Україні і постановила перед новими завданнями життя. Моральна величність Котляревського в тім і полягає, що він розв'язував ці завдання, як поет-ідеаліст, що не загубив гуманних почувань“...³⁾ А ця „моральна величність“ майже цілком збудована на моральній науці Сковороди: „дух українського філософа вітає над життям і творами першого нашого письменника нових часів“ (Єфремов). Часта паралель думок з творів Сковороди і Котляревського остільки відома, що навіть не варто над цим зупинятись. Також відомий і очевидний вплив Сковороди на батька української художньої прози—Квітку. На прикладі Квітки, який цілком засвоїв собі абстрактне Сковородинське розуміння лиха, добра і правди, незалежне від історичних обставин часу, ясніше ніж де, бачимо між иншим,— чому вимогою часу була абстрактна мораль, чому тільки в її форми могли тоді ширитись і розвинутись і знаходити собі агентів гуманній ідеї. Тепер може здаватися дивною байдужість Сковороди до „сучасної йому суспільности“, його навчання: „народ повинен володарям своїм служити“, дивно для нас, що Квітка, який „всіма своїми творами протестує проти поділу людей на вищих і нижчих“, „жадним не обізвався словом проти кріпацтва“... Але Квітка не тільки мовчав, він навіть видав перо белетриста і брався за публіцистику для того, щоб розвинути тезу Сковороди про повинність народу „володарям своїм служити“ і в „листах до любезних земляків“ розповідав, як „над своїм підданим усяк поміщик убивається“ і навчав: „за те вони повинні поміщику своєму робити, слухати його у всякім ділі і як отця і начальника почитувати“... Навряд тільки чи можна задовольнитись поясненням „громадської низькоокості“ Квіткиною тим, що „симпатична й гарна особа—чото людина, Квітка був жертвою свого панського походження і становища“. Аджеж

він поділяв „нехтування громадської сторони в житті людини“ з своїм великим учителем; його учнем він був у розумінні правди і добра, але також його учнем зостався і тоді, коли давав варіації на тему про повинність народу „володарям своїм служити“⁴⁾. Чого ж жертвою був Сковорода, якому не можна забинути впливу „панського походження і становища“? Відповідаємо і за Сковороду, і за Квітку: жертвою свого часу, який поставив вимогу „абстрактних постулатів“, незалежних від історичної дійсности та її обмежености... В часи, коли всі основи старого життя хиталися, коли новий лад здавався непереможним виявом непереможних сил, не могли мати широкого успіху критика і протести, заклик до боротьби: боротьба здавалась ділом безнадійним. „Ідеали“ можна було урятувати тільки під знаком „абстрактних постулатів“ моралі. І той успіх, який мав Сковорода, свідчить про те, оскільки він відповів на потреби часу... В житті панувало лихо, але „ідеали“ були урятовані, і потрібний був тільки час, щоб „абстрактні постулати“ приложилися внаслідок до оцінки дійсности і щоб во ім'я їх неправда і лихо були зконкретизовані і була виголошена боротьба з ними... Квітка працював в часи, коли ще „не исполнились времена и сроки“, ось жертвою чого він був у своїх громадських поглядах... Він був покликаний до пияшого, до продовження праці свого вчителя і совісно виповнив свою працю, натхнену щирим і, як на свій час, широким народолюбством. В його творах Сковородинська традиція поширювалась і заглиблювалась, втілюючись в художні образи художньої творчости, що багато прибільшують впливову силу абстрактних ідей... І цікаво, що коли нерозуміння природи соціальних явищ, яке Квітка поділяв з Сковородою, почасти було його хвилю, як художника, заводячи иншим разом до підсоложування дійсности, до малювання ідилії там, де життя частіше давало трагедію, зате з другого боку те нерозуміння лежить і в основі сильних рис художнього обличчя Квітки. Воно привело художника до глибокого розуміння ніякими поліпшеннями соціального ладу небори-

³⁾ П. Житецький, цит. твір стор. 113.

⁴⁾ С. Єфремов, на жаль, зовсім ігнорує цей бік Сковороди, через що образ філософа у нього виходить не у всьому схожий з дійсністю. До речі, і Квітці „панське походження і становище“ не перешкодило зрозуміти і усім серцем щиро привітати музу соціального бунту Шевченка: „я його („Кобзаря“) притулив до серця—писав він поетові — бо дуже шаную Вас, і Ваші думки кріпко лягають на душу“...

мої трагедії життя і тих двох стихій, які творять основи цієї трагедії,—любови і смерті... Квітчині твори і досі лишаються улюбленими творами читача з широких верств народу, і можна думати, що, крім художнього таланту, це пояснюється привабливістю для читача, втомленого важкими умовами життя—„абстрактних постулатів“, добра і правди, від тих умов незалежних...

Втомлений життям читач часто шукає в творах мистецтва відпочинку, мрії,—„чарованія краснихъ вымысловъ“... І трапляється иноді, що те, що перед судом суворої теоретичної критики єсть підсолжуванням дійсності, її ідеалізацією, цеб-то художньою хибною, стає причиною особливої популярності письменника у читача, задовольняючи його потребу в мрії, хоч би ціною „насьъ возвышающаго обмана“... Еволюція художньої форми в розвитку нової української літератури досі мало досліджена і тому остаточно не з'ясовано величезне місце, яке займає Квітка, як перший будівничий в обсягу сучасної української художньої прози. Але немає сумніву, що його втілювання „абстрактних постулатів“ Сковороди в художні образи положило ґрунт широкому демократизму української літератури, було тим джерелом, з якого бігла її цілюща свіжа вода. І не дарма-ж такий чулий поет і громадянин, як Шевченко, звернувся до Квітки з високою пошаною, кажучи:

Тебе люде поважають,—
Добрий голос маєш...

Життя ріжноманітне і складне, життя не стоїть на місці, але пливе, як бурхлива річка. Чого вчора ще не могло прийняти життя, сьогодні стає його неучасною потребою... Поволі змінилися і умови українського життя, поволі почали прикладатися до оцінки дійсності „абстрактні постулати“, виникла гостра критика, залунав поклик до боротьби. Різких меж не знає життя, і всяке поділення його на періоди в значній мірі є штучним. І в українській літературі поруч з Сковородою та його учнем Квіткою вже Котляревський, хоч і під маскою „зневажливого сміху“ починав прикладати Сковородинські постулати до оцінки дійсності; робили це й інші письменники, навіть такий далекий від духу Сковороди, як Гулак-Артемівський („Пан та собака“)—натура наскрізь скептична, а потроху й цинічна. Та діло не в тих, чи інших поодиноких фактах, а в тій фарбі, якою фарбується дух часу в широкому сенсі слова...

Тільки з Шевченком, справжнім поетом соціального бунту, настає в українській літературі „новий час“. І цікаво,—що Шевченко в своїм бунті не уриває з старою спадщиною Сковородинських „абстрактних постулатів“, і цей бунтівник лишається вірним учнем філософії Сковороди, тільки в його синтезі „абстрактних постулатів“ з пристрасним закликком до боротьби во ім'я їх з лихом і неправдою живої дійсності, инший тон, инші брешуть ноти... Коли Сковорода, висловлюючи свою гарячу любов до рідного краю, зворушуючи писав: „мати моя Малороссія; тітка моя Україна!“—Шевченків вислов тієї ж любови вже звучить огнем розтопленого металу:

Я так її люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю.

Шевченкова муза стає музою боротьби і ненависти. Та тільки ненависть і залекла боротьба в поезії Шевченка лише инша сторона його безмежної любови, инша сторона його Сковородинської душі. І ніде так повно і в такій красі не розкривається в поезії Шевченка учень Сковороди, як в маленькій перлині його музи—

Буває иноді старий
Не знає сам, чого зрадіє...

Чи не найвищим натхненням, на яке спромоглась філософія Сковороди, з'являється перед нами образ того „старого“, перед яким „стане ясно“ й „надія ангелом святым, і зоря молодість його, вітає весело над ним“ вже тільки тому, „що, бачите, старий подумав добро якесь комусь зробити“? І чи не великим учнем великого філософа в незрівняній душевній красі стоїть перед нами поет, який просто і лагідно пояснює:

А що ж як зробити? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити...

Вірш закінчується гармонійним акордом:

Оттак, буває, в темну яму
Святе сонечко загляне
І в темній ямі, як на те
Зелена травка поросте.

„Темною ямою“ було для великого поета важке життя, але в ту яму змолоду заглянуло „святе сонечко“ абстрактних постулатів Сковороди, і душа поета завжди зберегала „зелену травку“, бо його „душа і дума—добро навчилася любити“...

В дальшому розвитку української літератури поволі „абстрактні постулати“ все більш спускаються на грішну землю і по-

тяг до особистого самоудосконалення все більш заступає стремління до поліпшення громадських підвалин життя, ідеал особистого спасення задоволенням в правді і добрі дає місце ідеалові соціальної правди і справедливості. Марко-Вовчок робить значний крок од форми Квіткових творів до більш сучасної літературної форми, дальші письменники ще більш удосконалюють її художню манеру, але у всіх їх дає себе виразно пізнати душевний лад, в якому уважне око завжди розгледить слід Сковородинської спадщини, хоч і значно модифікованої згідно з новими умовами нового часу... А часом, як от наприклад у Леоніда Глібова, улюблене навчання — „любіте щиро правдоцьку“ звучить таки просто як римована теза мандрованого філософа, як цілком Сковородинською єсть у нього і вся „наука“, що доводить потребу „жити по правді“... І вже зовсім у сучасного художника Коцюбинського — в „П'ятизлотнику“ Хома і Хима знов дають образ людей, в душі яких живе заповіт Сковороди шукати щастя в задоволенні в правді і добрі... А чи не того ж „задоволення“ шукає в решті решт і „товариш Кирило“ („В порозі“), тільки по своєму розуміючи „правду і до-

бро“, як вірність вічному — „ти мусиш“? Чи не бажання того ж таки „задоволення“ помагає йому уникнути небезпеки власти в своєрідний гріх „аббата Мурре“? Життя ріжноманітне й складне, але під одежою, зовсім несхожою, стріваємо часто однако-вий психологічний ґрунт, на якому відбуваються людські вчинки...

Великий вплив мандрованого філософа позначається на всьому розвитку нової української літератури. Його „абстрактні постулати“ була формою, в якій смутний час руїни українського національного життя тільки й міг „прияти“ ідеали, що давали якийсь рятунок перед лицем неблаганих руйнуючих сил, і в першу чергу вони були засвоені художньою літературою, яка стала осередком національного життя, його живчиком... Відношення до них змінювались і модифікувались, але в цілому їх основний настрій зберігся аж до наших часів. І весь демократизм української літератури виріс з зерна філософії Сковороди. Коли де в чому модифікація з першого погляду пішла часом остільки далеко, що дослідник не зразу пізнає первооснову, треба згадати, що дерево несхоже з тими коріннями, з яких воно росте...

В. П. ПЕТРОВ.

Література про Сковороду.

1.

В цьому огляді ми гадаємо звернути увагу не стільки на критичне дослідження джерел „Сковородознавства“¹⁾ та на бібліографію²⁾, скільки на „проблему Сковорода“, як ставили її дослідники на протязі XIX-го століття. Дійсно бо життя письменника це не „дати народження й смерти“, але життя його, як „факта літератури“, в критичнім письменстві. Так і Сковорода живе для нас не сам в собі, а в „підходах“ до нього тих чи інших дослідників.

2.

Основним перводжерелом наших відомостей про Сковороду являється твір скла-

дений його учнем М. Ковалінським: „Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1734 года въ древнемъ вкусѣ“.³⁾ Цим твором користувались всі пізніші біографи Сковороди, — Ів. Снегирев, Аскоченський, Данилевський, ак. Багалій, В. Ери, — одним словом всі, хто писав про нього.

В оповіданні Ковалінського — весь Сковорода. І коли Сковороду можна назвати „українським Сократом“, то, без сумніву, його Платоном був Ковалінський; бо тільки од останнього, так само, як од Ксенофонта та Платона про Сократа, знаємо ми про Сковороду. „Жизнь Гр. Сковороды“ Ковалінського, подібно Платонівській „Апології Сократа“, це — мистецький портрет, намальований великим майстром і містом.

1) Таке дослідження ми маємо в ак. Д. Багалія: „Критико-библіографическая статья“ — „Изданія сочиненій Г. С. Сковороды и изслѣдованія о немъ“, — в ювілейнім виданні творів Сковороди т. I. Харків 1894, ст. I—LXIII.

2) Див. Л. Чижиковъ: „Г. С. Сковорода. Библиографическіе о немъ матеріали“. Од. 1913.

3) Вперше її було надруковано проф. М. Сумцовим в „Кіев. Стар.“ 1886 р. кн. IX; в другий раз в „Сочиненіяхъ Г. С. Сковороды“ X. 1894, ст. 1—40; в третє в „Собр. соч. Г. С. Сковороды під ред. В. В. Бонч-Бруевича (СПБ. 1912 р., ст. 1—43.)

„Апологію Сократа“, писану Платоном, Т. Гомперц назвав „стилізованою правдою“; правдою, але у всякім разі, стилізованою уявляється нам і оця платонізована і містизована „Жизнь Гр. Сковорода“, писана, як каже сам автор, „въ древнемъ вкусѣ“. „Это“, каже про цю біографію Сковорода московський філософ Ерн,— „можно сказать, мистическая генеалогія великаго старца, набросанная любящей рукой человека, ближе всѣхъ его знавшаго“. Справді, Сковорода для Ковалінського „былъ прозорливѣе (во плоти ангель, Богочеловѣкъ)“, „царь уединенный“, „священникъ Божій“, „Мудрый і Праведный“, „стражъ Истины и Вѣчности“, „поставленный между вѣчностью и временемъ“, містагог і гіерофант.

Тільки романтики про Новалиса або Блок про Вол. Соловійова писали так, як Ковалінський про Сковороду!

Надто добрим учнем свого вчителя був Ковалінський, щоб забути, що тимчасове і зовнішнє уявляє собою „тлѣнь, сѣно, вѣтошь, ничто“. А тому, складаючи біографію вчителя, він не думав говорити про зовнішнє і тимчасове, про факти, як такі, про історичні факти! Ні—він писав про вічне і для вічності, *sub specie aeternitatis*. І за для вічного знищено було історичнє.

Те, що розказав нам Ковалінський, це тільки житіє, легенда, подібна, повторюю, тій, яку зложив Платон про Сократа. Особливости підходу Ковалінського до Сковорода примушують нас рахувати „Життя Г. Сковорода“ не тільки історичним джерелом про Сковороду, а ще й художнім літературним твором, на якому відбилися містичні настрої XVIII ст. Єсть принада священої царствености, гієратичної урочистости в цім *побожнім* життєписі, писанім трохи вже пристарілою, але простою та спокійною, своєрідною мовою.

3.

Звістєв, які подає Ковалінський, трохи доповнюютьсє споминами Гесс де-Кальве та Ів. Вернета, надрукованими в „Українскомъ Вѣстникѣ“ 1817 р., ч. VI.—Рахуючи Сковороду досить близьким до стоїків і Діогена, Гесс де-Кальве називає його містиком: „Онъ былъ нѣсколько склоненъ къ мистицѣ. Обильное воображеніе вело его нерѣдко въ область изступленія“. В стані естетичної „изступленности“ Сковорода знав „видѣнія“, і подібно до Сократа мав свого особливого і особистого демона; бував „восхищаемъ“ в ангельські сфери, і таємні передчування відкривали перед ним будучину.

„Въ странномъ и дикомъ образѣ жизни, въ безкорыстїи и въ нѣкоторомъ родѣ брюзгливости и мизантропїи“ Ів. Вернет рівняє Сковороду з Ж. Ж. Руссо. „Истина въ его устахъ, не будучи прикрита прїятною завѣсою скромности, снисхожденія и ласковости оскорбляла исправляемаго“. Суворий та іроничний, він виявляв свої думки з гострою жорстокістю, неприємною для слухачів. Вернета, напр., він назвав „муциною съ бабьимъ умомъ и дамскимъ секретаремъ“. Сковорода докоряв, виходив з себе, цитував св. Письмо, тлумачив тексти, посилавсь на давніх мудреців, гнівавсь, мало не лаяв своїх слухачів: „Я не знаю“ пише Вернет,— „какъ онъ усиѣлъ внушить своимъ ученикамъ привязанность къ себѣ“. Сковорода старавсь вивести з байдужости, зворухнути внутрішнє, примусити зазирнуть в безодню своєї душі. Він лякав, *вимагав* вірити і не переносив, згідно з свідомством Вернета, „никакого противорѣчїя“. „Слѣбно-го повиновенія требовалъ онъ отъ слушавшихъ его (magister dixit)!“

Таким малює він сам себе в „діалогах“; таким ми його бачимо і в споминах Вернета, в цій статті ображеного автора про „отреченну“ людину.

4.

Од споминів, на котрих почуваеться відгуки життя, життєвих суперечок, особистих відносин, приходимо до Сковорода, як „факта літератури“.

Перші визнали його „своїм“ масони; в їхньому „Сїонскомъ Вѣстникѣ“ видруковано було Сковородинську „Начальную дверь, къ христіанскому добронравію“, як твір, очевидно, містично-масонської літератури.⁴⁾

Це видання було першою ластівкою „весни“ Сковорода. Добою його відродження стали 20—40 р.р. епохи панування романтичних настроїв.

Романтики, шукаючи „коріння“ („началь“), відкрили того, хто справді був *пре-романтиком*, коли дозволено мені буде вжити цей термін, що характеризує де-які риси творчости Сковорода.

Біографічна стаття Ів. Снегирева, („Отеч. Зап.“ 1823 р. ч. 16); „Отрывки изъ записокъ о старцѣ Григорїѣ, украинскомъ философѣ“ Ів. Срезневського („Утрен. Звѣзда“. Харьк. 1833.); його-ж оповідання з

⁴⁾ Про масонство Сковорода див. у М. Сумцова (Кієв. Стар. 1886 р. вересень), а також в статті С. Ефремова: „Масонство на Україні“ в „Нашому Минувому“, 1919, ч. III.

життя Сковороди „Майоръ“ („Моск. Набл.“ 1836 р.); „Историко-критический очеркъ“ Хиждеу в „Телескопі“ 1835 р. ч. XXVI; відділ в 6-ій ч. „Исторія філософія“ арх. Гавріїла; видання 5-ти творів Сковороди 1837—1839 р., зроблене „Моск. Комитетомъ Человѣколюбиваго Общества“; листи Сковороди в „Молодику“ 1843; передрук в „Москвитянинѣ“ (1842 р. ч. I) „Преддверія Г. С. Сковороди“, — твору, раніш виданого в „Сіон. Вѣст.“ і т. и., — ось праці, які показують живий інтерес романтичної доби до Сковороди, що проблему індивідуалізма („самосвідомість, як Богосвідомість і Богосвідомість, як самосвідомість“) зробив метою свого життя і змістом своєї творчості.

„Человѣкомъ съ умомъ, подавленнымъ мистицизмомъ, вѣчно пасмурнымъ, вѣчно одинокимъ, своеобразнымъ, себялюбивымъ,“ — малює Сковороду Срезневський в своїх „Записках“, підкреслюючи „ледяное чувство отчужденія отъ людей и свѣта“. „Что жизнь?“ — питав філософ і відповідав сумною фразою, достойною Е. Т. А. Гофмана: „То сонъ турка, упоеннаго опіумомъ, сонъ страшный — и голова болитъ отъ него и сердце стнетъ“.

5.

Найліпше відчуваємо „преромантизм“ Сковороди в праці Хиждеу, про котру він писав: „Предлагаемая статья есть краткое (афористическое) извлечение изъ рукописи: Gregor Skoworoda's Lebenswandel und Wirkungskreis, oder historisch kritisch Würdigung seiner Schriften, als Beitrag zu einer Geschichte der slavischen Volksweisheit, in Briefen an Joh. Jos. Görres, professor an der Universität zu München“. Звязок праці про Сковороду з Герресом ⁵⁾ видається нам фактом дуже цікавим, на котрий дослідувачі не звернули ще уваги, і котрий вказує про те на особливу концепцію нашого філософа. Коли Геррес міг зацікавитись Сковородою, то тільки з того боку, з якого романтики інтересувались Беме чи Сведенборгом, цими представниками містичного преромантизму.

Самому Хиждеу Сковорода уявлявся в світі еліністичного містицизму, і він, слідом за Ковалінським, „платонизував“ Сковороду, стилізуючи його під Сократа. „Жизнь Сковороды и Сократа развивалась изъ тѣхъ же самыхъ началъ — энтузіазма и ироніи,“ —

писав Хиждеу, трактуючи Сковороду й Сократа в термінах звичайно романтичних: энтузіазм і іронія. Він повторював вчення Фр. Шлегеля про іронію та її відношення до энтузіазму, коли висловлювався: „Иронія Сковороды была большею частію прикритіемъ его энтузіазма; ея игривая молнійна жизнь всего чаще тогда отражалась, когда преломляла высшую степень восторга“.

Однаковий гносеологічний принцип — самопізнання — знаходив критик у Сковороди й Сократа. „Полобно Сократу, толковавшему для греческаго народа текстъ чело-вѣческой природы по гаданіямъ здраваго смысла, Сковорода изъяснялъ русскому простонародію тотъ же текстъ, но по откровеніямъ небеснаго разума“. Філософія Сократа — природна, філософія Сковороди — філософія об'явлення, — хоче сказати Хиждеу. Справжня філософія, згідно Шеллінгу, мусить бути християнською філософією, „філософією Откровенія“. Цю вищу філософію, цю „православну“ систему, якої шукали романтики 40 р., бажаючи відродження науки Батьків Церкви і знайшов Хиждеу, як раз у Сковороди в його „філософії Откровенія“. Цей підход відновлено було, до речі сказати, Вол. Ерном в його неоромантичній книжці про Сковороду.

З Хиждеу починається також протилежна громадсько-народницька концепція Сковороди. „Народність у романтика Хиждеу має містичне значіння: він не сумнівався, що Сковороду і Сократа було „свыше“ покликано „быть наставникомъ народа“. Але у пізніших дослідників, починаючи Данилевським і кінчаючи Єфремовою та С. Єфремовим, цей термін („наставник народу“) набуває значіння громадсько-політичного. С. Єфремову, напр., важить найбільш в Сковороді не наука його, а те, як „Сковорода ставився до рідного краю й народа.“⁶⁾

6.

Те, що було для Хиждеу чи арх. Гавріїла тайною, більше того, „священою“ тайною, це робиться пізніш тільки анекдотом, як напр., у Баталіна („Анекдоты о Ск.“), у Срезневського („Майоръ“) і др.

Tempora mutantur... Для Ковалінського „анекдоти про Сковороду“, як „анекдоти про ап. Павла“ звучали-б блюзнірством.

⁵⁾ Науку Сковороди з його принципом: „Блаженъ Богъ, что нужно сдѣлать натруднымъ, а трудное ненужнымъ“, — д. Єфремов характеризує, як етичний гедонизм. Цей „етичний гедонизм“ здається нам дуже близьким до прагматизму Джемса і його тезисів: „ми знаємо тільки те, що нам треба знати“ і „етичное — благо“.

⁶⁾ Геррес — відомий німецький романтик, теоретик реакції, професор історії, для якого історія була величним епосом слова Божого, автор книжки „Християнська містика“.

Коли не анекдотом уявляється Сковорода Данилевському⁷⁾, то все-ж таки тільки цікавим фактом екзотичного побуту „живописної“ України XVIII ст.—поруч з іdealізованим борцем за правду розбійником Гаркушею. Релігійно-філософічне єство, „вселенська ідея“ Сковороди, котра була так дорога Хиждеу, йому байдука. Він інтересується своєрідною авантюрно-мандрівною, такою ріжкоманітною біографією, а гносеологію Сковороди оцінює трохи не так, як Гоголь оцінював „філософію“ „філософа Хомы Брута“.

Данилевський не видав-би творів Сковороди, сумніваючись, щоб хто-небудь став їх читати. Здається часом, що він і сам їх не читав; він ніколи не цитує творів Сковороди і зовсім не звертає уваги на його науку, на ці „духовныя умствования, для насъ не имѣющія ровно никакого значенія“. Він певний, що їх не читали й сучасники Сковороди: „Тѣ немногіе *досужіе* люди, которые списывали произведения Сковороды, иногда сами не понимая, списывали и держали ихъ *просто*, какъ произведения человека страннаго, причудливаго, непонятнаго, о которомъ ходило столько споровъ и толковъ“.

Так, це—„просто“: од цієї „простоти“ не далеко й до Всев. Крестовського, котрий, рецензуючи в „Русскомъ Словѣ“ видання 1861 р. творів Сковороди⁸⁾, писав ніби з подивом: „Для чего и для кого неизвѣстный издатель Сковороды издавалъ въ свѣтъ всю эту схоластическую ерунду, семинарскую мертвечину? Кому какое до нея было дѣло? Что за надобность вдругъ случилась у насъ въ Сковородѣ?“

60-м рокам, для котрих „фізіологія“ „Петербуржскихъ трущоб“ була дійсністю, а психологія „Мудрого й Праведного“ простою вигадкою, Сковорода був не потрібний. „Ангель во плоти“, „стоящій на грани вѣчнаго и временнаго“ здавався не можливим. „Сковорода со своими произведениями“, стверджував Данилевський „не существовалъ и не существуетъ“.

Про кого-ж він тоді писав!?

„Мы смотримъ“, читаємо у Данилевського,—„на Сковороду, какъ на человека

общественнаго—дѣльца и бойца своего времени“. „Терминъ *дѣлецъ*“ — відповідає ак. Д. Багалій з приводу цієї концепції Данилевського—„покажется очень страннымъ по отношению къ человеку, который сознательно ушелъ отъ міра и весь смыслъ своей жизни выразилъ въ оставленіи имъ же самимъ для себя эпитафій: „міръ меня ловилъ, но не поймалъ“. З свого боку думаю, що трактовка Сковороди, як громадського діяча, більш метафізична, ніж метафізика Ковалінського, бо це дійсно *meta ta physika* в першому значінні цього терміна: те, що по-за природою, по той бік існуючого, за Сковородою.

7.

Данилевським закінчується перший — *біографічний* — період студіювання Сковороди. Сковородою майже зовсім перестали цікавитись, і час до 90-х років являється часом занепаду.

Добою нового відродження, правда ювілейного, трохи офіційного, але все-ж таки відродження, стали 90-ті роки, коли ак. Д. Багалій видав в 1894 році: „Сочинения Г. С. Сковороды. Юбилейное издание (1794—1894 годъ). 7-й томъ Сборника Харьк. Ист. - Филол. О-ва. Харьковъ. 1894, ст. СXXXI+352“⁹⁾.

В передмові до зібрання творів він подав дуже гарний розгляд критичної літератури про Сковороду, а в „Кіевской Старинѣ“ (1895 р. кн. 2, 3, 6) умістив статтю, в якій переказав зміст „християнської філософії“ Сковороди. Не раз і потім писав ак. Багалій про Сковороду, і в останній його праці „Історії Слободської України“, X. 1918, в во „Союз“ біля 20-ти сторінок присвячено нашому філософу.

Ми зупинимось трохи на оцінці Сковороди, що подає тут д. Багалій: „На мій власний погляд“, пише він в „Історії Слоб. України“, Г. С. Сковорода був релігійним мислителем, котрий хотів обновити християнську церкву, як колись обновив католицьку церкву її реформатор Лютер, утворивши лютеранську віру“.

Ні, Сковорода ніколи не був „Лютером Православія“, „ієрєсархом на зразок ин-

7) Г. П. Данилевський (Орест Халявський): „Г. С. Сковорода“ „Основа“. 1862. № 8—9; те-ж в „Сочиненіяхъ Г. П. Данилевскаго“ т. XXI. 1901 р. „Украинская Старина“.

8) Сочинения въ стихахъ и прозѣ Г. С. Сковороды съ его портретомъ и почеркомъ его руки. С.П.Б. MDCCCLXI, 312 ст. в 32-ю долю листа. Изданіе Пб. кн-ца Лисенкова.

9) Повніше видання зроблено В. Бонч-Бруевичем: „Матеріалы къ исторіи русскаго сектанства и старообрядчества подъ ред. В. Бончъ-Бруевича. В. V. Собр. Соч. Г. С. Сковороды т. I. СПб. 1912, ст. XV+542“. Але видання творів Сковороди, як матеріалів для сектантології, вважаємо непорозумінням, а порівняння текстів Сковороди з думками сектантів—фантастичними.

ших ієрєсіархів З. Європи“, та здається, і не хотів бути. Для цього він був занадто самотнім і внутрішнім мислителем! Типовий преромантик, він бездомним мандрівником все своє життя шукав Нового Града, був мрійником, пророком Нової Церкви, її Іоанном—не Петром і не Лютером. Сковорода не зробив навіть спроби накидати хоч план, схему (подібно до бл. Августина) *Civitatis Dei*.

Гезис д. Багалія тим більш неприйомний, що і А. Лебедев (Кієв. Ст. XI кн. 1894; те-ж в „Вопр. Фил. і Пс.“) і д. Краюк („Вѣра и Разумъ“ 1901 р., серпень, вересень, жовтень) вказали на звязки „сретичних“ думок Сковороди з традиціями православного Богословія.

8.

З досить великої ювілейної літератури, минаючи легкі й жваві, але безпідставні ескиси О. Я. Єфименкової, розглянемо тільки ліпшу з студій над творчістю Сковороди, статтю проф. Зеленогорського про генезіс філософського світогляду нашого письменника¹⁰). Джерела філософії Сковороди він знаходить у Филона Іудея, у котрого позичив Сковорода алегоричний метод пояснення Біблії, свій платонізм та стоїцизм.

В цім грандіознім синтезі Елади, Рима та Іудеї, синтезі всесвітніх ідеологій, тотожнім у Сковороди і Филона, єсть розмах, широкі обрії, сміливість і міць. Елінізованим іудеєм, що засвоїв християнську науку, був Филон Олександрійський, іудаїзованим християнином, що засвоїв собі елінізм, був Сковорода. Вони—подібні! Цю паралель, проведену д. Зеленогорським, ми приймаємо, цілком, не згоджуючись, однак, з тим його твердженням, що Сковорода позичив цей синтез у Филона. Адже ж проф. Зеленогорський, сам не помічаючи того, руйнує свою гіпотезу. Так, коли він пише про засвоєння Сковородою елементів, з котрих складався синкретичний світогляд Филона, цеб-то філософії Платона і стоїків, та біблійного вчення про Бога, — він обмежує свої висновки припущенням, що стоїцизм міг бути запозичений Сковородою од Плутарха то Цицерона. З філософією Платона ознайомивсь Сковорода (і це підкреслює сам Зеленогорський) з творів самого Платона. Що ж до біблійного вчення про Бога, то гадка професора, ніби-то воно було взято од Филона, видається мені *lapsus'ом*. Для чого

Сковороді треба було студіювати Филона, щоб пізнати те, що він ще дитиною вивчив з катехизиса?

Таким чином, коли Сковорода стоїцизм узав од Цицерона, платонізм і вчення про Бога безпосередне з Біблії і Платона, то й до їх синтезу міг він прийти не через Филона, а яким-небудь иншим шляхом.

До речі, синтез платонізма, алегоричного біблеїзма та християнства характеризує не тільки Филона, а цілу низку мислителів, сучасних Сковороді. Найвидатніші містики XVIII ст., як Сведенборг і С.-Мартен були платоніками і їх містичний елінізм єсть моментом необхідним в неокласицизмі.

Проф. Зеленогорський в бажанні „филонізувати“ Сковороду негативно ставиться до думки про зв'язок Сковороди з сучасністю. Утворюючи особливий метод відокремлення автора від сучасности, Зеленогорський припускає чистоту еліністичних реценцій Сковороди. Ми, навпаки, думаємо, що елінізм Сковороди в значній мірі був класицизм XVIII ст. Ми дивимось, слідом за Карлейлем на XVIII-й вік не тільки як на епоху скептицизма та „шарлатанства“ Вольтера та Каліостро, а як вік „героїв і пророків“, Джонсона, Руссо і Борнса, як вік Сведенборга й Сен-Мартена з їх глибоким символізмом і наївно-реалістичним містицизмом.

9.

Закінчуючи наш огляд, ми вкажемо ще на цінну і оригінальну монографію про Сковороду Вол. Ерна¹¹), представника московського неослав'янофільства і проповідника „східньо-християнського догматизма“. Написана схвильовано, книжка Ерна не єсть історичний твір і несе на собі багато історичних помилок, на котрі було вказано, трохи правда поверхово, проф. М. Сумцовим¹²).

За браком місця, ми дамо тільки загальний нарис підходу Ерна до Сковороди.

А підход дуже своєрідний! Ери відновляє платонізовану легенду, утворену Ковалінським, і розглядає біографію Сковороди в космічнім аспекті, обертаючи біографію в метафізичне оповідання. Вже Ковалінський „майже ігнорував людські риси Сковороди“, — Ери не знав їх зовсім. Він каже про те, що було „до фізического рожденія Сковороди въ метафізической глубли

¹¹) В. Ернъ. Григорій Саввичъ Сковорода. Жизнь и учение. Изд. Путь. М. 1912, ст. 312.

¹²) М. Сумцов: Сковорода і Ери. Літ.-Наук. Вістн. 1918 р. кн. I. Про „поверховий“ характер цієї критики див. у П. Филиповича („Книгарь“, ч. 21, ст. 1360—7).

¹⁰) Філософія Г. С. Сковороди, українського філософа XVIII ст. „Вопр. Фил. и Псих.“ 1894, кн. 3 і 4.

космического бытія“, стверджуючи те, що „душа Сковороди родилась въ нѣдрахъ космической жизни, понимаемой, какъ откровеніе божественнаго логоса“. Взагалі, Сковорода для Ерна — „факт східньо-християнського логизма“... Вслід Ковалінському він підкреслює в Сковороді елементи стихійної демоничности, що наближали Сковороду до сверхчоловіка, робили з нього Богочоловіка. Пишучи, таким чином, про життя Сковороди, Ерн писав про життя сверхчоловіка і Богочоловіка.

Теодритова іділія Ковалінського переходить у Ерна, захопленого Еладою і її трагічним стилем, в якесь містеріяльне, трагічне оповідання, подібне Есхиловому. Він каже про „глибокій пессимизмъ Сковороди, вслушувавшагося въ неизъяснимой тоскѣ въ тайны рыданія міра“; про жертвність, викуплення, страждання, загибель і, насамкінець, воскресення, katharsis. „Дабы воскреснуть, страдающей духъ Сковороди добровольно ищетъ распяться“. „Сраспни мое тѣло, спригвозди на крестъ“, такъ благає Сковорода Христа, жадаючи „Голгофы Земли“, бажаючи, укротить хаосъ, „темную стихійно-природную, хаотическую основу своего характера“. „Своевольный и хаотический Сковорода мнѣ рисуется“, каже про свої вражіння Ерна, „какъ характеръ трагическій“. Якусь трагедію про Прометея хотів би зробити Ерн з біографії Сковороди, трагедію про сверхчоловіка, що приніс, як Христос, себе в жертву за-для блага людей, але про Прометея *но-*

вого, віруючого в єдину і святу церкву, в Христа і в спасенність покірности духа. Не менш живим, ніж праця Ерна, а може ще більш яскравим і сучасним твором являється книжка А. Товкачевського: „Г. С. Сковорода“. В-во „Життя й Мистецтво“ Київ 1913 р. ст. 67. Автор підійшов до Сковороди не як до історичного факта науки, а як до живої людини, шукаючи його не в „його творах, а через них і по за ними“. І це надало книжці особливу свіжість і цікавість сучасности.

10.

„Православний метафізичний прометеїзм“ Сковороди у Ерна, „філонізація“ у Зеленогорського, моралізований, злегка містивований Сократівський образ Сковороди у Хиждеу та Ковалінського,—всі ці позитивні концепції являються результатом літературно-стилізаторської праці „в древнемъ вкусѣ“.

Од цих платоністичних стилізацій, як і од негативних концепцій творчости Сковороди, трактованого громадським діячем XVIII ст., треба було-б перейти до точного й докладного аналізу творів Сковороди, бо тут, навіть, і спроби не зроблено і, крім загальних характеристик творчости, ми не маємо нічого; а також треба було-б звернути увагу на дослідження зв'язків Сковороди, з філософічною традицією сучасности з європейської та української.

Ця праця стоїть на черзі.

С. О. ЕФРЕМОВ.

Дорогою шукання*).

В нашому красному письменстві часів війни та революції видіється в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле зв'язище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь помітних заступників—у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якомсь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безперечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури

напр. П. Тичина. Залежить це од загального духу часу—і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з посухою на прозаїків. Перевага пишної „мови богів“ над скромною прозою характеризує або початковий період письменства—і тоді вона свідчить про буйання, хоч може й найвне та недовершене, молодого духа—або ж добу втоми і знесилля,—і тоді вона виявляє занепад, вичерпання, той літературний *decadence*, що не так про шукання свідчить, як про рафіновану вишуканість. Помічено, що всі періоди занепаду, між иным і літературного, позначалися розростом, хоч і не завжди розцвітом,

*) І. Мих. Івченко.—Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во „Сяйво“. Видання перше (!). Стор. 158. Київ, 1919.

віршової літератури. „Переоцінка цінностей“ у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, а вона ж у віршовій сфері дає для „революцій“ далеко більш вдячного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часто обертається в фокусництво. Менш блискуча—то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зриває великий. Отже зазначене з'явище, на мою думку, свідчить, що наша „літературна революція“ одбувається поки що чисто формальним способом, зверху, і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту, не дійшла ще до підґрунтя літературного, й хто зна чи перейде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбання саме останнього часу. Приваймні брак новаторства як раз там, де техніка не так притягає сама за-для себе, показує, що по-за технічною стороною „літературна революція“ не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змагань, і не вважаючи на тріскучу фразеологію, перебуває власне на рівні старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків.

І це я за зле не вважав би. Починаючи, кожен письменник мусить будуватись на чомусь сталому, на якомусь твердому ґрунті. Діло його розуму вибрати той ґрунт до власної сили чи вподобання, завдання ж хисту—чи самий ґрунт перепланувати, а чи до його рельєфу власну будову пристосувати,—і останнє, перепланування або пристосування, приходить аж тоді вже, коли письменник знайде самого себе, потрапить на власну свою стежку й свідомо почне своєї сили уживати. Міцний і дужий, з творчим розмахом талант цього раніше чи пізніше досягне, і доба шукання тільки надасть його власним досяганням того досвіду, без якого вони не були б на непохитних підвалинах свідомості оперті. Менші таланти так може й не вийдуть з-під чужої ферули, але тут нічого вже не поробиш,—сказано бо: ина слава сонцю, а ина слава місяцеві...

Михайло Івченко перебуває поки що в

становищі місяця й світить одбитим, позиченим світом. Слід не так пережитого й передуманого, як перечитаного, впливи не так життя, як книги—ще дуже на його творчості визначаються. В одному з оповідань д. Івченка згадуються, напр., твори якогось „Хоми Фівейського“: „він,—оповідає про свого господаря герої оповідання, агроном,—він довго і уперто доказує (sic) мені про учення Хоми Фівейського. Теософія у його оригінальна—в одну і ту ж пору і суто-християнський і глибоко-язичний (sic!) бог“... Дуже я боюся, що на цей раз пам'ять прикро собі зажартувала коли не з ученого агронома, якому й вибачити можна незнання теологічних дрібниць—то з самого автора, що йому злати їх обов'язково, скоро він береться про теологію говорити. Хотілось, бачте, перед людьми показатись Хоמוю Кемпійським чи там Аквинським, а зрадлива пам'ять із свого запасу підсунула теж „клерикальне“ прізвище з читаних творів Л. Андрєєва—от і вийшов така Хома, та тільки не той, або й ніякий, просто порожнє собі місце, як неясний одгомів у пам'яті колись прочитаного автора. Це, звісно, дрібниця, але надто може характерна для творчості д. Івченка, скільки вона одбилась у тому, що вже цей автор встиг надрукувати.

Всі новели, чи—за дозволом д. Івченка—просто оповідання його щось вам нагадають уже читане. І не то, щоб було це безпосереднє наслідування чи копіювання того або иншого автора—це швидче несвідомі ремінісценції на розроблені вже в літературі теми. Всі вони одбивають, що читав або під чийм був впливом, пишучи ту чи иншу річ, автор. І знов же я цього не вважав би за надто великий для молодого письменника гріх, коли б автор був трохи розбірливіший і цильніше добірав собі товариство та вчителів. А то у його знайдеться всього: і доброго насіння і того мотлоху, що тільки прикидався літературою. Знайдете тут і од Коцюбинського й од Винниченка, од Чехова й од Андрєєва, од Гамсуна й од Арцибашева, боюсь, що навіть краплина А. Каменського меду сюди потрапила. І в результаті ця—натуральна у письменника, що тільки-но пробує, що шукає для себе шляхів—неоригінальність набірає занадто перістого, занадто сорокатого вигляду. Різні елементи переплутуються між собою, і це збиває з певної відповіді на питання—чи автор дійсно шукає, чи лиш випадково одбиває на собі те, що йому сказала остання з прочитаних книг, останнє з літературних вражіннів.

Єсть напр. у д. Івченка оповідання „До землі“ — „лірика осені“, як називає його автор, — свіжі, з справжнім і глибоким ліризмом написані вражіння інтелігента на селі. То дарма, що і композицією й навіть окремими місцями нагадують вони класичне „Intermezzo“ Коцюбинського. Тут автор не тільки доброго вчителя мав, але, видно, й сам пережив у своїй душі ті вражіння і дав кольористу, соковиту гамму переживаннів людини, що натрапляє на давні, півзабуті обставини й півзавмерле воскрешає в душі своїй. „Від усього віяло таким тихим, покірним сумом і так глибоко він відчувався в моїй душі!.. Десь загомоніли найглибші, найрідніші голоси, і я не можу заспокоїти їх (стор. 16). Картину цю глибоко відчуває і читач, а надто образ старенького батька з його безбарвним минулим та сірою буденщиною сучасности, з його невеликими, та недосяжними мріями. Щоб заглушити непогамовані болі, рубає той старенький дрова, рубає механічно, а думка працює невтомно над нерозгаданим питанням про сина: хто ж він? Рідний і чужий. Близький і „евідомий. Цікавий і незнайомий“. Цюкає сокира — і в унісон їй „цюк-цюк-цюк! — десь стукає серце голосно, а мені здається, що скась маленька сокира рубає в моїй душі я згодом одрубає усе те, що звязувало мене найтоншими нитками з усім живим, з усім рідним, близьким мені. Одрубає ниточку за ниточкою й сохнуть ті корні — й спустошують мою душу“ (стор. 26). Це дійсно лірика осені, втоми, резигнації, свого роду *intermezzo* в переживаннях людини, що одбилась од звичайного життя й може до його лиш моментально ввертатись. І зрозумілий читачеві той сум, що оповідає це найкраще досі з Івченкових оповіданнів.

Та не всюду так щасливо єднаються у д. Івченка літературні впливи з внутрішніми переживаннями та порухами власної авторської індивідуальности. Візьмемо знов приклад з тим самим літературним навчителем д. Івченка. Єсть у Коцюбинського прекрасне, широкими мазками і разом глибоко інтимно — секрет, одному Коцюбинському доступний — написане оповідання „Сон“. Ідея його — боротьба з спокоєм, що мертвить красу, основу всього живущого, пропаганда бунту проти звичних форм буденщини, проповідь „потреби знов здобувати давно здобуте на власність“. Мало не в кожному і з Івченкових оповіданнів знайдемо ремінісценції на цю тему, — видно, вона його

не жартома таки зачепила. „Зникне легкокрила ілюзія, залишивши глибокий тоскний спомин про себе. І почнуться звичайні сварки, звичайні буденні турботи. І тугою глибокою охопить тоді серце“ („Шуми весняні“, стор. 55) — це немов просто живцем узято з „Сна“. „Замертвілий спокій життя“ розбиває герой в оповіданні „Тіні нетлінні“ (стор. 129). Краса життя „так близько від нас, вона рідна й тисячами голосів змагається сполучитись з нами. А ми всі розтоптали її, заплювали небо й землю, і сами в цім чаднім хаосі плутаємся, борюкаємся, знищуєм один одного“ („В первістні простори“, стор. 156), — знов же і знов те саме, тільки що замість енергійно-потужного „смітника життя“ у Коцюбинського, маємо тут невиразний „чадний хаос“. Єсть у Івченка одна річ („Королівна зелених борів“) цілком написана на цю тему Коцюбинського: „дратує ситий спокій“ і прокидається нудьга навіть у „храмі краси“, бо тільки „в широких поривах“ випростується душа й знаходить хоч бурхливе, зате солодке задоволення (стор. 124). Справді, сильно зачепила думка великого художника його молодого наслідувача. Але не глибоко. Це у д. Івченка сама літературщина; не перегоріла та думка в горні власних переживаннів, у власні образи не вилілась, не перетопилась на власному матеріалі, і тому, крім чисто формальних ремінісценцій, на цю тему він дати нічого не зміг. І холодним спивніть читач перед тими пишними „храмами краси“, бо тут сама декламація, а не органічне перетоплювання нехай і позиченого матеріалу, не щире перевживлення літературних і життєвих зразків.

Ще менше щастить авторові там, де він за зразок собі бере не такого ідеально-кришталевого художника, як Коцюбинський, а когось з інших письменників. „Почувся дзвінкий екстазно-тремтячий (?) крик собак, і голосна луна від нього забилась в тривозі, а потім десь далеко розсигалась в куцах“ (стор. 152) — це приклад тієї витворної фрази, самої-но фрази, що була запанувала в російській літературі заходами творця фрази, хоч і сильного художника, Л. Андрєєва. „Він лякає, а мені не страшно“ — згадується сардонічна усмішка геніяльного простака Л. Толстого на адресу Андрєєва. Тим більше „не страшно“, коли пробує, слідом за Андрєєвим, лякати д. Івченка. Андрєєвська „Бездна“ ще може приглушити вражіння своєю підкресленою ірреальністю, здержливістю та

моментальним контрастом подій і душевних змін. І цього не мають зовсім „Тіні нетлінні“ Івченка з грубо-натуралістичними і навмисне підкресленими подробицями згвалтування її та запізнілими ревнощами Стася. „Настала ніч, нервово-тоскна, всіма струнами напружена. І кожна річ в покоях, здавалось, мала свій власний голос і щось шопотіла Стасю, поважно і незрозуміло, і вимагала відповіді від нього. І з цих таємних голосів снувалися свої тканини, і в них розкривалась (?) безмежно глибока, страшна своєю темрявою *безодня*“ (стор. 142). Всі аксесуари, навіть „безодня“, єсть... А „не страшно“, тільки зайво й непотрібно.

Найбільш може це зайве і непотрібне гвалтування Івченком свого справжнього хисту виявилось в центральній річі всієї збірки, од якої вона й назву дістала—в згаданому вже оповіданні „Шуми весняні“. Це найслабше, на мій погляд, з усього, що увійшло до першої книжки творів д. Івченка. „Я іду бадьорий. Щось голосно співає в мені якусь дужу пісню. Ні, то якась звірина десь в середині сміється: Ха-ха-ха!“ (стор. 97),—так хвалився б (і хвалився) Арцибашівський Санін, так почував себе герой „Четырехъ“ А. Каменського, так виявляли свої переможні радощі персонажі з Винниченкової „Куплі“. Так хвалиться і так себе почував й Василь Павлович з „Шумів весняних“, заподіявши досить несподівано і досить безглуздий вчинок в Наталею. „Шуми весняні“—оце і вся відповідь на сумніви. То, бачте, „пора шуканнів“; одлетять вони, ті весняні дні—„і зостається порожнеча і звичайні трухлявини“ (sic!). От так одшумів і роман героя „Шумів весняних“ з Наталею, як вимагання самої-но „пори шуканнів“, без жадних інших і глибших підстав та наслідків. Але щось хвальшине, навмисно приточене вчувається в розтягнутих перипетіях романів, сучасного і майбутніх, героя. І нема як раз „шумів весняних“, отієї буйної радості життя. Зробив чоловік дрібненьку капость та й ховається по-дохливо од свідків її. Не доглянув автор, зрадила пам'ять—і вийшов замість живого й реального Хоми Кемпійського якийсь абстрактний і небувалий Хома Фівейський, одгук чисто літературних впливів, а не гартячої, по сліду самого життя, спостережливості.

І по за всіма дефектами творчості д. Івченка, за тією суцільною неоригінальністю єсть у його щось дійсно своє, щось,—

сказав би—привабливе, що примушує дарувати йому зазначені і незазначені хиби й сподіватись од його в майбутньому чогось може і не зовсім звичайного. З його сильний, глибокий і щирий лірик, з невідразними поези що, але безперечно потужними можливостями в сфері малювання досить тонких і делікатних процесів, що відбуваються в душі людській. Він шукає і певен, що знайде,—такий певний, що згадує про це навіть з якоюсь задержкуватістю. „В опих сірих, брудних стінах ми збудуємо свої власні прекрасні палаци й закличемо на своє власне свято усіх тих, чії очі горять вогнем шукання! І тоді побачимо, чия візьме!“ (стор. 11—12). Розуміється, побачимо... Треба тільки обережніше намацувати ґрунт і сторожкіше ставитись до шляхів, на йому проложених попередниками, а також не кидатись на-осліп за першим-ліпшим поводитирем: не всякий бо з їх вартий того, щоб іти за ним. Треба вишукувати. І не тільки це до літературних зразків стосується, але й до самого стилю, до манери писання. Всі оті „менти“, „лоскотить“ і навіть „лоскочить“, „лоскочучі“, „комусь зрадити“, „стогіни“, „свайби“, „спокієм“, „саме звичайне“, „зобгнутись“, „пук соння“, „велетній“, „просить пробачитися“ (мало не класично-безграмотне „вибачаюсь“) і всі інші лексичні й стилістичні страховища нашої сучасної інтелігентської мови, яких рясно розсипано по сторінках Івченкових творів, роблять просто нестерпучий дисонанс навіть там, де автор цілком встиг заповнити почуття свого читача. Які-небудь очі, що враз „соловіють“, або стан, що не до речі „заколювавсь“ під час найнижньої сцени, можуть розбити всяку ілюзію й одвернути спочуття читачеве од прекрасного навіть малюнку. Шукати й вибирати треба і в сфері вислову, а не брати навгад аби яке слово.

Шукання у людини з хистом без сліду не минає, і тому хочеться сподіватись, що д. Івченко таки знайде себе, перебуде неминучу смугу молодечої вражливості на всяке літературне вражіння й потрапить довершити хоч якоюсь мірою гордовиту мрію одного з своїх героїв: „Хотів би я так заспівати, щоб задзвеніла моя пісня на цілий світ. Щоб одгукнулись на неї мільйони змучених людей. Понесу я до них радість, радість ласки, що украв од квітів твоїх“ (стор. 129). Такі мрії—річ звичайна для кожного автора, і почасти од самого д. Івченка залежатиме, що з тих

мрій справдиться. Тоді може так дбайливо одзначене *перше* видання, принаймні деяких з надрукованих у цій книзі новел,

буде й останнім, зате будуть написані речі, що вимагатимуть нових виданнів по заслугі.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

Твори загального змісту.

2,3 „Україна“. Науковий трьохмісячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1917 рік. Книги 1, 2, 3 й 4.

Тяжкі умови нашого життя не дуже сприяють розвитку наукової продукції. Наочним прикладом цього являється „Україна“. І по змісту і по техніці і навіть що до певних строків видання—цей трьохмісячник яскраво ілюструє твердження, що *inter arma silent artes*. Але тим цікавіше відмітити, що книжка „Україна“ вийшла все ж таки цінною і цікавою.

Найбільш інтересними статтями являються статті Мих. Мочульського.

В першій книзі (I и II-й) шановний автор умістив розвідку під назвою „Українська школа“, під якою він розуміє групу польських письменників, котрі брали сюжети за-для своїх творів з української словесности, писали про Україну і ідеалізували козаччину. Відмітивши, що в понятті „школи“ звичайно вкладається поняття про письменників, які гуртуються довкола генія, або визначного таланту і наслідують його, і що в цьому розумінні під „українську школу“ не можна підвести таких різних по духу письменників як А. Мальчевський, В. Залеський, Сев. Гоцинський, або Мих. Чайковський, автор каже, що це означення прийнялося в історії польської літератури і тому він не відкидає його. Д. Мочульський докладно розглядає ті фактори, що висунули „українську школу“ на літературний кін. При чому цікава основна думка автора, що популярність українських сюжетів, це не тільки романтична мода, а навпаки ця популярність являється вислідом довгого спільного життя державного і громадського. Таким чином українська школа в польській літературі „це не відокремлений епізод історії польсько-українських відносин, не овод химерного поетичного ентузіазму романтиків, не хвилева мода, подиктована духом часу, а вплив культур-

них традицій, ендосмос спільного політичного та культурного життя, свідомо ціль підтримання добрих спогадів польсько-українського братання, результат політичної пропаганди ідеї відбудовання ягайлонської Польщі польсько-українськими руками“.

В другій книзі уміщена цікава стаття цього ж таки автора про кн. М. Анд. Цертелева. В цій статті автор не тільки подає цікаві біографічні звістки з життя кн. Цертелева, але торкається й інших подій в громадському житті того часу. Так наприклад згадано про життя Харківського Університету, коли в Харкові жив Цертелев, перекавано інцидент в дисертацією Костомарова то що. Взагалі в статті не бракує загального фону, що робить її дуже інтересною. Коли додати сюди ще огляд Шевченкової літератури, зроблений проф. О. Грушевським, то це власне і буде все з обсягу історії літератури, коли не лічити дрібних заміток і рецензій.

З поля історії України найбільш цікавими з'являються статті проф. М. Грушевського. В першій книзі вміщена стаття під назвою „Велика, Мала і Біла Русь“, а в другій—„Сполучення України з Московщиною в новітній літературі“—критичні замітки. Перша стаття мала увійти, як один з уступів в IX том Історії України-Руси, і в скороченому вигляді уміщена славетним істориком в „Україні“. Що до змісту її, то вона становить питання про реальне значіння титулу: „царь і великий князь всея Великія и Малыя и Бѣлыя Руси“, і титулів, уживаних московськими царями перед його встановленням, а також розглядає політичні обставини, в яких одбувалось проголошення цих титулів. На думку автора титул: „всея Великія и Малыя Россіи самодержець“, піднесено московському цареві під впливом українських урядових кол з'окрема при участі духовенства, тільки не вищого. Навівши, що термін „Малая Русь“ складався з поняттів

дуже неоднакових і територіально різних — проф. М. Грушевський гадає, що підносячи цей титул царям, керуючі українські кола розуміли поняття „Малая Русь“ широко, — вводячи сюди землі не тільки українські, але й білоруські. Коли-ж програма приєднання польських земель до України за допомогою Московського війська не здійснилася, і Москва прилучила білоруські землі не до України, а до себе, то московський царь побажав точніше визначити поняття: Русь Мала і Біла. І скористувався терміном „Біла Русь“ для означення ріжниць земель українських від земель Литовсько-білоруських. Хоча знов таки в Москві майже не робили ріжниць між „Білою Руссю“ і „Малою“, постійно плутаючи ці два терміни. Як бачимо, автором висловлено дуже інтересні твердження; тим цікавіше було оперти ці твердження на широкому матеріалі і навести більше фактів. А тим часом стаття складена дуже схематично, і на багато питань читач зовсім не знайде відповіді. Вказу на пр. на те, що ідеологія керуючих українських кол, — які правдоподібно підказали Московському цареві титул „Малая Россія самодержца“ зовсім не з'ясована, і неясно, оскільки справді реально стояла справа про прилучення білоруських земель до України, — хоч факти, що підтвержують думку автора, можуть бути наведені. Цю неповноту викладу визнав і сам автор, коли, закінчуючи статтю, висловив надію, що наведені їм думки спонукають кого-небудь докладніше зайнятися піднесеними питаннями.

В статті про „Сполучення України з Московщиною“ автор критично розглядає власне тільки одну працю — д. Розенфельда: „Присоединение Малороссии къ Москвѣ“. Що до інших праць, котрі вийшли в останні роки і торкалися питання про прилучення України, то проф. Грушевський навів доволі повний їх реєстр; не названо тільки статті І. М. Каманіна в „Сборникѣ статей и матеріаловъ по исторіи Ю.-Зап. Россіи“, изд. Кіевской Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, вып. 2. Київ 1916 р. (Договори Б. Хмельницького съ Польшей, Швеціей и Россіей стор. 92—108) та компілятивної брошури Печети „Прилучення України до Москви в російській історичній літературі“, Київ, 1917. Що до змісту свого, то критичні уваги проф. М. Грушевського торкаються дуже важливих питань з життя України, як державоподібного організму в XVII віці.

Заперечуючи думці д. Розенфельда, що Україна була самостійною лиш з 1648 до

1654 року, проф. М. Грушевський доводить, що акт Переяславської угоди сам по собі нічим не одріжнявся від подібних же умов козаків з турками, татарами і Королем Польським, які складались козаками раніше 1654 року. Тільки фактично дата 1654 року зробилася вихідною точкою реального обмеження незалежності України, і через те пізнішими дослідниками прийнято надавати актові 1654 року особливе значіння.

Тут є зерно істини. Дійсно, козаки умовлялися як з чужоземними державами, так і з польським урядом далеко раніше 1648 року. Проф. М. Грушевський справедливо доводить цю традицію аж до кн. Дм. Вишневецького. Але чи було це хоч трохи зхоже на державність або на прагнення державної незалежності — це велике питання. І чи не краще-б було пошукати аналогій до цих взаємовідносин між козаками і своїм королем, або між козаками і чужими державами — в середньовічних відносинах між васалом і сюзереном, або окремими „станами“ — сословіями, котрі самостійно умовляються з своїм королем.

З інших статей по історії цікава стаття О. Левицького „Про українського шляхтича Прокона Верещаку“, де шановний автор торкнувся незвичайно цікавого моменту в житті України і змалював сторінку з життя людей, які під час Хмельниччини хотіли утворити для своєї рідної країни такий устрій громадсько-політичний, який впливав з поняттів виховання і ідеалів тодішньої української шляхти.

Пізнішого часу торкається стаття Є. Онацького про походження Полетик. В ній автор говорить про заходи, котрі вживалися українською старшиною в 2-ій полов. XVIII в., аби досягти визнання за собою прав дворянства, а разом з тим і закріплення прав на маєтки. Автор користується свіжим матеріалом і докладно оповідає про мітичну генеалогію Полетик і про те, як Полетики аби певніше досягти російського дворянства, здобули собі „дворянство римської імперії“ і чини віртенберзьких капітанів.

Дуже інтересна стаття Перфецького, що торкається Українських земель не-Російської України під заголовком „Угорська Русь-Україна в першій половині XVII століття“; стаття написана по свіжому матеріалу; освітлює найбільш темний і мало відомий історичний момент в житті Угорської Русі. Тут автор оповідає про становище церкви в українських землях Угорщини та про початки унії в цих землях, і підкреслює, що тоді, коли в

ниших українських землях унія релігійна заводилася при міцній підтримці влади світської, в Угорській Русі унія зустріла сильного ворога в особі Ракоція. Мукачівський єпископ Вас. Тарасович витримав велику боротьбу за унію, аж поки уже в другій половині XVII в. унія переходить від позиції оборони до наступу, підтриманого католицькою реакцією.

Литовської доби нашої історії торкаються дві статті проф. О. Грушевського. В першій книзі стаття „З мійського життя в полудневих замках у XVI в.“, а в другій—„З економічного життя XVI в.“ Остання більш інтересна і дає кілька нових рис з життя XVI віку: умови тодішньої торгівлі, відношення до купців тодішньої адміністрації, значіння соляного промислу—це все слушно підкреслено автором. Що ж до першої статті—про мійське життя в полудневих замках в XVI віку, то стаття дає мало що нового, порівнюючи з тим, що відомо вже з дослідів попередніх вчених, в тому числі і самого ж проф. О. С. Грушевського. Між иншим варто підкреслити прикрий недогляд, який допустив автор в своїй статті. На 43 сторінці I-ої книги автор, оповідаючи про обов'язки міщан стерегти браму, каже: „Дні сторожи поділялися між приписаними по тижням“. Це звичайне непорозуміння, бо в оригіналі документу стоїть: „за примушенням по недѣлямъ сторожу на томъ замку нашомъ мають“ (Архивъ Юго-Западу Россіи ч. VIII, т. 5, стор. 40). „Недѣля“ тут не тиждень, як уважає О. Грушевський, а певна адміністративно-громадська одиниця. Про неї див. у проф. М. Ф. Владимирського-Вуданова—„Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Западной Руси въ XVI в.“ (Сб. статей и матерьяловъ по исторіи Ю. Зап. Россіи вып. I. Київ. 1911 р.)

З матеріалів і заміток варто зазначити цікаві відомості, подані В. Л. Модзалевським про родину Многогрішних. Ось власне і все, що варт уваги. Відділ рецензій і неповний і не такий цікавий, як хотілося б.

В. Романовський.

4 Україна. Науковий трьохмісячний українознавства. Видає Українське Наукове Товариство в Києві під загальним проводом голови товариства Михайла Грушевського, при близькій участі Ол. Грушевського та Ор. Левицького. 1918 рік, книга 1 і 2.

У 1918 році, в зв'язку з тяжкими обставинами українського життя, замість чотирьох вийшла тільки одна (подвійна) книжка „Україна“. В ній уміщено статті й замітки та матеріали як по історії українській, так і по

історії української літератури, з помітною перевагою все ж таки історичного матеріалу.

На першій місці стоїть стаття М. Грушевського „Пам'яті Федора Вовка“ († 29-го червня 1918 р.), що подає і біографічні данні про покійного українського ученого та громадянина (данні не вичерпуючі), і, головним чином, оцінку наукової діяльності його. Зазначивши поперед усього невіджалуваність цієї втрати для України і згадавши про тяжку долю покійного, що емігрантом прожив цілий свій вік і помер по дорозі на далеку, завше для його недосяжну Україну, проф. М. Грушевський переглядає життя Ф. Вовка та наукові його заняття від молодих літ. Він говорить про заняття Ф. Вовка етнографією вкупі з Антоновичем та Драгомановим, про участь його в „Юго-Зап. отд. Русск. Географ. О-ва“, про виїзд його за кордон до Румунії й Болгарії в зв'язку з справою перевозки з-за кордону нелегальної друкарні; далі розповідає про діяльну участь Вовка у виванні Женевської „Громади“, про цільні наукові студії над археологією і антропологією, що зробилась його спеціальністю на завше, в Парижі, під проводом Мортільє і Малувріє, про редагування „Матеріалів до української етнології“, котрі він і покликав до життя, і про життя та роботу в Галичині, у Львові, куди Ф. Вовк приїхав р. 1903-го, нарешті про організацію українського відділу в Петербурзьким Етнографічним Музею й про працю його в Петербурзі.

З історичних статей заміток та матеріалів уміщено в „Україні“ статтю Є. Перфецького „До питання про Нестора Печерського“, проф. О. Грушевського—„Митні комори“, його ж—„Сучасне українське архівознавство“, Каманіна—„Три тестаменти А. Кисіля“, Є. Онацького—„Справа за село Аксютинці“. Є. Перфецький дає перегляд поглядів на генезу „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ від Шльосера, Каченовського, С. Соловйова й Костомарова до Шахматова й М. Грушевського та притягає деякі нові данні, і приходять до висновку, що Нестор не був ні автором Літопису, ні навіть редактором, а тільки агіографом, автором „Житія Святого Феодосія“ та „Чтенія о житіи и погубленіи Бориса и Глѣба“. О. Грушевський в статті „Митні комори“ зазначивши, що в бюджеті Великого Князівства Литовського велике значіння мали в групі прибутків прибутки від митних комор, розповідає (на підставі XXVII т. „Русск. Истор. Библиотеки“ Бершадського та „Актовъ Литовско-Русск. государства“) про характер і організацію їх—про віддавання комори, чи цілого ряду тери-

торіяльно об'єднаних митних комор, в за-
в'ідування певній людині за якусь платню
(спосіб держати мито „къ вѣрной рукѣ“) та
віддавання комори в оренду на підставі
якоїсь умови, при чому арендаторам тоді
давалися всякі привилеї, навіть від суда
намісників були вони увільнені.

В другій своїй статті—більш біжучого
значіння—„Сучасне українське архивознав-
ство“—О. Грушевський, подавши думку про
те, що на працю по українських архивах
треба звернути особливу увагу „в цілях
широкого розвитку історичних українських
студій“ та розповівши історію замірів і захо-
дів що до організації архивів в останні півто-
ра роки, вказує на багатства наших архи-
вів (Київський Центральний, Чернігівський,
Полтавський, Харківський, Катеринослав-
ський, Глухівський) і разом на недослідже-
ність їх. Для того, щоб архиви могли бути
використані з потрібною повнотою, треба
упорядкувати старі—скласти охоронні опи-
си архивів, знайти для їх відповідні по-
мешкання, нарешті зробити наукові описи
їх—і відшукати нові по малих містах, пан-
ських чи бувших панських маєтках, церквах,
монастирях; також використати повністю
фамільні архиви, продовжуючи почату робо-
ту Лазаревського, Модзалевського й інших, а
потім вжити той матеріал для біографічного
словника українських діячів та для істо-
рично-географічного словника.

Каманін в своїй статті „Три теста-
менти А. Кисіля“ подає невідомі доку-
менти (тестаменти, заповіти), що кидають
світ на життя цього вірного слуги короля
Володислава IV—підкоморія і каштеляна
чернігівського та воеводи київського.

Є. Онацький в замітці „Справа за село
Аксютинці“ подає дуже цікаві відомости
в справі названого села, що за його ціле
століття (з кінця XVII-го й до кінця
XVIII ст.) змагались Свічки, Сіндоровські,
Туранські, Горленки та Полетики, дістаючи
на нього універсали і грамоти від гетьманів
та царів, і всяким способом обстоюючи
свої права на те село (особливо цікаві зма-
гання за Аксютинці Гр. Полетики, пізніше
відомого оборонця вольностей українських,
автора „Исторіи Руссовъ“, котрий гостро
виступав у цій справі проти гетьм. Розу-
мовського). Що до історії української літе-
ратури, то в книжці маємо лише, поданий
акад. В. Перетцем, варіант переказу „Про
хрестне дерево“, знайдений ним в збірнику
в Могилівському єпархіяльному архиві, та
більшу статтю М. Марковського „Російські
і українські твори Шевченка в їх по-
рівнянні“. На цій останній статті дозво-

лимо собі спинитися довше. Згадавши передо-
всім, що у Шевченка де-які українські твори
(„Наймичка“, „Варнак“, „Княжна“, „Мари-
на“ і „Відьма“) та російські („Наймичка“,
„Варнак“, „Княгиня“ і „Слѣпая“) розро-
бляють однакові теми, д. Марковський за-
значає: „Порівнянне його українських тво-
рів з російськими може дати інтересні
висновки до історії творчости нашого поета“
(ст. 32). Справді, до історії творчости
Шевченка таке порівняння може дати чи-
мало матеріалу, і спробу такого порівняння
(поема і повість „Наймичка“) зробив уже
Ів. Франко; займався цим також і Ів. Сте-
шенко. Та д. Марковський хоче порівню-
вати названі вище українські твори Шев-
ченка з російськими ще й в цілях з'ясу-
вання психології творчости його, даючи
підзаголовки до своєї статті—„Де що до
психології творчости Шевченка“. Але саме
оце завдання, очевидно головне, лишилося
зовсім невиповненим в статті д. Марков-
ського, тоді як до історії творчости Шев-
ченка він подає кілька справді нових ду-
мок, переглянувши і досить детально по-
рівнявши схожі по сюжету українські й ро-
сійські твори великого поета. „Д. Франко
думав“, каже Марковський, „що один з тво-
рів і іменно російський (говориться про пов.
„Наймичка“—М. П.) був взірцем для другого,
і Франко слідкує за тим, як Шевченко ко-
ристувався своїм власним взірцем. По його
думці, Шевченко в своїм українським творі
викидав місцевий колорит російського, кон-
центруючи свою увагу на людях, на їх чут-
тях і ділах“ (ст. 32). Що до „Наймички“,
то, як довів Кониський (Записки Наук. Тов.
у Львові, т. VIII) і як зазначає д. Марков-
ський, Франко помилково вважав рос.
повість Шевченкову взірцем для його ж пое-
ми, бо поема була написана раніше ніж
повість (ст. 32). Але ж на думку Франка
„Шевченко, дуже високо ставлячи поезію,
в своїх віршах бажав тільки всякий зви-
чайний життєвий факт піднести в ясну сфе-
ру ідей, очищуючи вибрану тему від усіх
лишніх подробиць, від усіх, так сказати,
жужлів буденного життя“ (ст. 33). І з цим
загальним твердженням Франковим д. Мар-
ковський згожується, та й справді, оця
ріжниця в обробленні Шевченком своїх ро-
сійських і українських творів цікава й ха-
рактерна і кидається в вічі уважному чи-
тачеві. Франко, помиляючись відносно часу
написання Шевченком тих чи інших росій-
ських і схожих українських творів, усе-ж
такі правильно з методологічного погляду
підходить до вияснення психології твор-
чости його, а д. Марковський не раз у

своїй статті підносячи думку про непотрібність порівняння тих творів що до часу їх написання і ставлячи собі головним завданням (як показує підзаголовок) питання про психологію творчості Шевченка, відходить від поставленого завдання і тільки й показує, які питання ставилися поетом в його російських і українських творах та сподівається через це „зрозуміти поетичну техніку нашого поета“ (ст. 34).—Але ж питання про техніку далеко стоїть від психології творчості! Порівнявши напр. Шевченкові поеми—українську „Відьму“ і російську „Слѣпую“ (останню двічі названо в статті „повістю“), д. Марковський зазначає тільки, що в російській поемі сліпа співає псалму про Йосипа Прекрасного, а в українській цього моменту немає. І далі він порівнює обидві поеми тільки що до змісту („і в українській, і в російській поемі пан живе з первоначалу(1) з матір'ю, а потім з дочкою; в російській сина у нього нема“, „в українській поемі збожеволіла мати... а в російській дочка“ і т. д.) і не робить глибшого аналізу їх.

Такі порівняння маємо на протязі цілої статті. Так порівнює д. Марковський „Слѣпую“ з „Відьмою“, „Слѣпую“ з „Маріною“, „Варнака“ з повістю тієї ж назви і „Княжну“ з пов. „Княгиня“. Інколи лише показує д. Марковський більшу „художність“ окремого моменту з українського твору в порівнянні з відповідними місцями російського, хоч і не переконує в тім, бо не дає потрібних виписок і ґрунтовних доказів; часом автор відзначає також такі хиби повістей, як розтягнутість, водянистість, сентиментальність, моралізаторство та якісь недоречности (згадка про Бетховена й Моцарта, що їхні сонати грав Варнак після року вчення, знання ним на пам'ять „Божественної комедії“ і т. д.).

Мусимо занотувати отут, що д. Марковський, повстаючи проти порівняння російських і українських творів з погляду часу їх написання (проти думки Франкової), вважаючи це справою не великої ваги (ст. 33), в той же час сам робить такі порівняння та користує з того для своїх висновків, і такі висновки найбільшої цінності в статті. Напр. на стор. 35 д. Марковський зазначає, що „в українській поемі (у „Відьмі“) зустрічаються вноді фрази, які нагадують нам фрази із пісні сліпої (з поеми „Слѣпая“). У „Марині“, що як і „Відьма“ написана після „Слѣпої“, д. Марковський також і досить слушно відзначив однакові місця з „Слѣпою“. „В божевільних річах Марини є де-які відгуки тих фраз, які гово-

рить Оксана в поемі „Слѣпая“, каже він—напр. (Дідич) „сулиль наместо сь дукачами, зачѣмъ ты (мати) не велѣла брать? вѣдь имъ бы можно удавиться?“ („Слѣпая“). „Хоча б наместо було взятъ: оце б повісилась“ („Марина“). Отже виходить, що якусь вагу, часом і чималу, має те, „який твір був перше написаний—російський чи український“; можливо, що саме це дало б матеріал і для розв'язання питань, які відносяться до психології творчості Шевченка. Не можна погодитись з тою також думкою д. Марковського, ніби „на селі і за кріпацтва, і тепер не дуже то гостро відносяться до покриток і байстрят, і живеться їм не так то уже тяжко“ (стор. 43). Тепер може й справді покриткам „не так то уже тяжко“ живеться, але за давніх часів становище їхне було незвичайно тяжке—про це говорять не тільки Шевченко, але Квітка („Сердешна Оксана“) й інші, про це говорять і народня пісня.

Не можна погодитись і з таким твердженням д. Марковського, що „всі його (Шевченкові) наймички, Катерини, Марини, відьми—се образи на одну статъ“; більше правди і тут у Франка, що знаходить чималі різниці між ними. Що до впливу Байрона на Шевченка, то він був справді, але не такий уже глибокий і, головне, не тривкий. Звичайно не він „зробив нашого кобзаря великим ліриком“, як признає і д. Марковський, але не він же навернув Шевченка до громадських і тим більше соціальних тем (так думає д. Марковський), а життя, пробування на Україні, картини кріпацтва, хоч созвучні мотиви зустрів Шевченко і у Байрона (про це свідчать навіть наведені д. Марковським цитати з Байрона й Шевченка). Що до впливу Байрона на Шевченка, то не знати, крім того, який був той вплив, чи „безпосередній“, як каже д. Марковський на стор. 46 ій (6-ий рядок зверху), чи „не безпосередній“, як він говорить на ст. 45-тій (5-ий рядок зверху).

Закінчуючи статтю, д. Марковський дає і резюме її, трохи дивно на мій погляд.

Поставивши своїм завданням в'яснення питань з психології творчості Шевченка і з історії його творчості, д. Марковський згубив оте завдання, говорив про инше і кінчаючи статтю, „зводючи до купи“ сказане в ній, відзначає *головніші думки* поетові, а власне—1) думки про становище бідних дівчат та 2) про недолю всіх народів, стражданнями котрих „вболує“ поет. Д. Марковський не цілком відповів на поставлені собі питання, але ж дав він усе ж

таки далеко більше, ніж говорять його резюме.

З рецензій в „Україні“ за 1918 р. уміщено рец. В. Данилевича на „Історію Слобідської України“ проф. Д. Багалія, його-ж—на кн. В. Шугаєвського „Монета и денежный счетъ въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII в.“; О. Гермайзе—на „Історію України в народних думках та піснях“ Григорієва Нашого та М. Марковського—на „Коротку історію українського письменства“ С. Єфремова..

М. Плевако.

М и с т е ц т в о.

5 *Рудинський.* Архитектурне обличчя Полтави. Рисунок Феодора Рожанковського. Подтава 1919. Накладок газети „Рідне Слово“. Стор. 35, 8^о. Ціна 100 гривень.

Відома річ, що жадне місто російської України не має нарису свого художнього обличчя — крім хіба тільки Кам'янця Подільського, якому Прусевич присвятив свою чепурно видану польською мовою книгу.

Книжка Михайла Рудинського про архітектурне обличчя Полтави не з'являється вичерпуючим твором, який розгорнув би перед нами історичні картини міста, де і барокко, і клас пизм розцвіли таким пишним цвітом. Але написана живо, з темпераментом, вона дає читачеві, крім короткого нарису історії Полтави, два яскраво підкреслених моменти її архітектурного процвітання — бароккові церкви XVIII віку і чудесні будівлі генерал-губернаторських часів (початку XIX століття). Приймаючи на увагу нашу мало свідому в естетичних справах публіку, автор цілком слушно, спивається на характеристики обох стилів. Далі слідує короткі нариси історії та зовнішнього вигляду кожної будівлі — починаючи від інтересної мазепинської церкви Хрестовоздвиженського монастиря і кінчаючи привітними, різнокольоровими будиночками ампірної Полтави.

Дійсно якийсь чудний провінціалізм з'являється одною з характерних рис Полтавської архітектури — її собор, збудований в половині XVIII віку, спізнився своїми формами не менш, як на пів-століття. Але найбільш цікавою вирісонується перед нами епоха класицизму, яким справді може пишатись — перед всіма іншими містами України — колишня столиця: Куракина і Реннана. Доми губернаторів, будинки шляхетства, поліції, кадетського корпусу, інституту, пожежної команди, і Томановський монумент Петрової баталії — роблять таке чудесне враження, всі вкупі сполучаючись в такий струн-

кий архітектурний пейзаж, якого ми марно стали б шукати по інших містах України.

Досить гарний (для наших часів) зовнішній вигляд книги і добрий папір сприяють приємному враженню. Малюнки Ф. Рожанковського далеко не всі задовольняють нас — краще виходять у нього ампірні будівлі. Коли Бог доведе нас дожити до кращих часів, то, може, дочекаємось і видань старовинних гравірованих видів Полтави, і фотографічних знімків з її пам'яток. Але поки що — і за те спасибі авторові!

Ф. Ерист.

6 *Николай Макаренко.* Художественныя сокровища Императорскаго Эрмитажа. Краткій путеводитель. Изданіе Общины Св. Евгеніи. Петроградъ. (1917). Ст. I—IV+1—307+1+таблиці знімків та планів 16^о. Ціни не зазначено.

Чепурно надрукована книжечка, яку видано було лише у 1917 році, залишилася майже незвісна аматорам української старовини. А вона варта того, щоб читачі звернули на неї увагу. Ермітаж належить до тих рідких у Європі музеїв, які майже не мають друкованих каталогів своїх збірок. Не мав він досі й такого покажчика, як той наприклад, що є в Музеї королівства Чеського у Празі¹⁾, бо покажчик Ф. Жилья не тільки надто перестарів, а уявляє тепер бібліографічний раритет²⁾. Таким чином приватна публіка, що оглядала Ермітаж, мусіла або гаяти час на читання написів, що де-коли річ майже неможлива, бо короткозорі люде багатьох написів Ермітажу не зможуть прочитати. Таким чином твір М. О. Макаренка задовольняє як раз некую потребу.

Після короткої передмови, автор на ст. 1—2 подає дуже стислий нарис історії того помешкання, в якому міститься Ермітаж. З третьої ст. починається самий покажчик, котрий автор, як звичайно це робиться, розклав по залах Ермітажу. Речі, що знайдено було на Україні, в Ермітажі розкидано по багатьох залах. Так звана „Зала старовини південної Росії“ включає в себе лише частину того, що знайдено на Україні. Українські знахідки ми бачимо й по залах класичної старовини, й по залах східної старовини, й по залах середньовічної старовини. Автор ретельно зазначає українські знахідки по всіх цих залах. Безумовно, його покажчик не є реєстр окремих речей. Він може лише зазначати від-

1) Führer durch die sammlungen des Museums des Königreiches Böhmen in Prag. Prag.

2) Ф. Жилья. Музей Императорскаго Эрмитажа. Спб. 1861.

діли. Але він вказує поодинокі речі, коли вони мають особливу наукову або артистичну вагу. Легко добачити, що за-для українських знахідок автор подає більш описів та вказівок на цікаві речі, ніж за-для інших відділів Ермітажу. До того треба додати, що покажчик оздоблено 116 малюнками, почасти у тексті, почасти по-за текстом. Поміж цими малюнками подано знімки де-яких речей, що знайдено було у певній могилі „Солоха“ на Таврії. Але ще цікавішими за-для аматорів української археології треба визнати знімки речей, які було знайдено в Келермеській могилі на Кубанщині в 1904 р. Ці малюнки надруковано у перше в покажчику М. О. Макаренка. Позаяк досліди цієї могили ще й доси не видано, малюнки М. О. Макаренка є новина за-для українських археологів. Майже всі знімки у покажчику надруковано добре. Шкода лише те, що бракує пояснень до відділів на вірсець покажчику Празького музею³⁾. Але мушу визнати, що подати такі пояснення була б досить важка, а може й неможлива річ, бо розклад відділів у Ермітажі дуже чудний і ненауковий. Досить згадати про те, що українські знахідки росташовано по багатьох відділах Ермітажу. Навіть подібні речі треба шукати по різних залах музею.

Гадаю, що покажчик до Ермітажу М. О. Макаренка вартий того, щоб звернути на нього увагу українських читачів. Аматорів нашої старовини він може зацікавити, бо багато де-чого без нього наші археологи й не відали. Більш того, він буде дуже у пригоді дослідувачам археології України. Можна лише дякувати авторові за те, що він так ретельно зазначив все те, що стосується до України.

Проф. В. Данилевич.

Красне письменство.

7 Віночок. Книжки для читання в класі. Низка 1-ша. Твори рідних письменників. Педагогічне Бюро Полтавського Губернського Земства. Видання 1917—1918-го року. Ціни не визначено.

В першій низці „Віночку“ маємо 12-ть випусків з оповіданнями кращих наших письменників, переважно новіших, і по одному збірничку віршів, кобзарських дум та байок. Потреба в гарних книжках для дітей шкільного віку у нас тепер велика. В якій же мірі поталанило упорядникам

„Віночку“ дати в 1-й „низці“ цікавий, змістовний і важливий з педагогічного боку матеріал до читання? Збірник складено для дітей молодшого віку. Отже на підставі думок саме такого читача „Віночку“ я хочу дати відповідь на поставлене зараз питання. Передо мною школярській рукопис—критика на всі 15-ть випусків. Це враження од читаної книжки, занотовані зараз після прочитання, цікаві самою своєю безпосередністю. „Мені дуже подобалось“—так починається оцінка більшої половини книжечок. Ні про одну не знаходимо замітки, що не подобалась. Книжки очевидно зрозумілі читачеві і цікаві змістом. Мораль цілком відповідає дитячому розумінню. „Добре зробила Хима, що оборонила свій „пятизлотник“, „срібні гроші“! Принаймні потім вони пішли на бідних, а не, як хотів Хома, на горілку“, таку, наприклад, увагу зроблено до чудового оповідання М. Коцюбинського. Про думу „Олексій Попович“ написано: „я читала її по російському і вважаю, що по українському вона краща“. Рецензент серйозно ставиться до своєї роботи, книжка очевидно припала йому до душі, йому хочеться говорити про неї. Це симптоматично. Разом з тим автор часто додає такі примітки: „читаючи оповідання, мені зробилося дуже жалко“, „мені його дуже жалко“, „і смішно і жалко“. З приводу цілого десятка оповідань пороблено аналогічні уваги. В першій „низці“ „Віночку“ ніби то переважає сумний настрій і в тому власне де-який дефект цього взагалі прекрасного, гармонійного збірника. Педагог мусить розважливо користуватись книгою. Повинно бути обережними з дітьми, щоб не захмарювати їм передчасними жалями їхню радість життя, бо потім всякі „прокляті питання“ отруять їм життя, як отруїли його переднішому поколінню інтелігенції, що вийшла з школи з такою кволою, полохливою волею. Світові скарги окривдженого народу, в яскравих тонах народньої творчості і в зразках письменства, мають не так розчулювати серце, як загартувувати вдачу. Така наша національно-педагогічна проблема. І не сум та скорбота, а бадьорість повинна панувати в матеріялах до читання дітям нашої батьківщини.

З зовнішнього боку „Віночок“ дуже гарний. Книжку приємно взяти в руки. Шрифт досить буйний, як і треба для дітей. От тільки пунктуація лишає бажати багато кращого!

В. Поточний.

³⁾ Führer durch die sammlungen des Museums des Königreiches Böhmen in Prag, st. 46—93.

8 *Лесь Кушинська*. Сирітна. Дитяча п'єса на 3 дії, з співами і танцями. Сюжет позичений. Редакція П. Мирного. Полтава 1919 р. В-ня Т-ва „Зірка“. 31 стор. Ціна 3 карб.

Позичений з російської п'єси Василівва „Сиротка“ сюжет д-ка Л. Кушинська перенесла на український ґрунт, скомпонувавши п'єсу з життя наших дітей-школярів. Для цього потрібно було написати цілу третю дію і ввести скільки нових персонажів.

Талановита дівчинка Дуня, після смерти своїх батьків мусіла залишити школу і йти в найми до людей, щоб одробляти за батьківський борг. У мірошника, де була для Дуні важка робота, над нею збиткується сувора мірошникова жінка. Визволяє Дуню дід Побережник, що самотою живе в лісі. Він приймає її собі за дочку. Всяка пригода Дуїна дуже цікавить її подруг-школярок та школярів і доброго генія дівчини селянської — учительку, в кімнаті у якої одбувається остання дія п'єси — формальна згода між мірошником та дідом-лісничим. Нескладний це сюжет, але розроблений цікаво. П'єса вийшла закінчена і зрозуміла для дітей школярського віку. Постації дітей, які авторка трохи сміливо називає „типами“, досить жваві. Списані „прямо з школярок“ вони мають всі прикмети незгірших фотографій з натури. Але ж то не типи в літературному розумінні слова. Краці постації дівчат. Що до дієвих осіб хлопців-школярів, то вони ніби надумані, забагато резонерствують і балакають так, як дорослі. Їхні розмови в інтимному дитячому гуртку, на книжні теми, дають більше матеріалів до з'ясування авторської тенденції, ніж дитячої психіки. — Мова п'єси гарна, легка. Видання чепурне.

В. Страшкевич.

9 *П. Соловійов*. Царівна Полуничка. Дитяча п'єса з співами і танцями. Зложив віршами П. Мирний. В-ня Т-ва „Зірка“. Полтава, 1919 р. 24 стор. Ц. 3 карб.

З інтересом читається віршована по українському дитяча п'єса, російського автора, „Земляничка“. Гриби різних назв, ягідки, кузьки та инше лісове товариство мусить вести боротьбу з своїми повічними ворогами — гусеницею і червяками. Хлопчик Боря, герой п'єси, дуже любить ліс і не дає запанувати в ньому кривді. Він урятував мале пугаченя й дочку царя грибів Мухомора Полуничку і сам причарований Полуничкою. Лісове громадянство вдячне Борі, а царь Мухомор приймає його до своєї дочки за Царевича.

Вірш П. Мирного досить гарний, прозорий, тільки подекуди трапляються москалізми. Цей дефект помічається саме в ботаничній номенклатурі. Уживані тут де-які назви — наприклад, „клюква“, що її степова Україна знає тільки як привозну з Московщини ягоду, — можна було б цілком зручно позамінювати українськими. По великих лісах по-над р. Тетеревом, на Київщині, люде збирають „клюкву“, яка родить там, хоч і не дуже, і звать її „журавлинами“, а „костеничку“ звать „каменцями“. Це провінціалізм, але ж в провінціалізмах ми вбачаємо лексичне багатство України, що згодом має замінити собою більшу частину чужих, позичених в нашій мові слів. — Царівна Полуничка на кону дитячого театру займе належне їй місце і може зробитися популярною у дітей п'єсою, з тією одначе умовою, що упорядники вистави дбатимуть про гарну бутафорію. П'єса будитиме в дітях гуманні почуття і любов до природи.

В. Страшкевич.

10 *Дьяменты* Беларускага прыгожага письменства. Беларускае видавецтва „Зорка“. Кію 1919. Стор. 84+2 нумеровані. Ціна 5 карб. 50 коп.

З великим зацікавленням розглядаеш стильну, добре витриману обкладинку, перегортаеш сторінки цього „зборніка“, силкуєшся відчутти в цій мові, такій близькій по словарному матеріялові до української, в цих рядках віршів і прози те „вічне“, що збагачує духовний стан кожного народу і дає силу прагнобленим націям — жити. Нашому читачеві цей „зборнік“ особливо інтересний, бо молоде білоруське письменство йшло й розвивалось одним шляхом з українським — з того часу, як під впливом „Енеїди“ Котляревського з'явилася в половині XIX в. білоруська „Енеїда“ невідомого автора (можливо, Вінцука Говяньського, можливо, Маньковського); ця Енеїда ще й досі ходить межі населенням в рукописах, як ходила колись Енеїда Котляревського.

Нову літературу білоруську закладає в половині XIX в. Вінцук Дунін Марцинкевич, що виступав з двома білоруськими поемами „Селянка“ і „Гачон“. За ним іде Мацей Бурачек, в поезії якого виразно задунали громадські мотиви.

Цензурні переслідування білоруського письменства починаються мало не з самого початку його існування (1859 р.). До 1905 р. білоруським письменникам доводилось друкувати свої твори за кордоном, а коли часом вони й виходили на російському ґрунті, то їх приходилось позначати, як писані

болгарською мовою. Так зосібна прийшлося зробити Янку Лучині, талановитому поетові народницького напрямку, що вважає себе в своїх поезіях „песнярем“ цілого народу:

Ні я паю, Народ Божы
Дау мне у песні лад прыгожи, —
Бо на сэрцу маю путы
І з народом імі скуты.
З ім я зліўся з добрай воі,
Чы то у долі, чы у нядолі...

Револуція 1905—1906 рр. дала змогу виявити себе свідомим національно елементам Білорусі. Виступає на літературну ниву „Малада Беларусь“. В Петербурзі, Москві, Варшаві й Києві білоруське студентство єднається в національні спілки, студіюючи історію й етнографію „Западнаго Края“ і разом з тим провадзячи свою культурну працю. Молоду плеяду письменницьку респочинає Ядвігін (Антон Левицький); за ним ідуць Якуб Колас, Янко Купала, Карусь Каганець, Алесь Гарун і багато інших. Більшість молодих письменників діти простого народу і тільки деякі з них, як Богданович, Павлович і Бядуля, являються представниками свідомої білоруської інтелігенції.

„Основна думка“, пише автор збірки— д. Лявон Леуш— „всього нового письменства та, що білорус став почувати себе людиною“.

Але хоць колькі жыць тут буду
Як будзе век тут мой вялік,
Ніколі, братцы, ні забуду,
Што чаловек я, хоць мужык.
(Янко Купала)

І в кожного поета брешуть ці мотиви, ця журба і цей сум вічно пригнобленого, серед усяких обставин запрацьованого люду. Трапляється інтересна патристича. Так у Якуба Коласа знаходимо вірш „Палесса“:

Край лисоу, край балот і туманау гні-
лых,
Хоць і бедна у табе, і у лозах твоіх
Весяр у осень жудою шуміць,
А усе ж міл ты мне—чим не ведаю сам,
Сумны вобраз маім прыглядзеуся вачам
І к табе мае сэрца ляжыць.
Я люблю твой абшар, гмах шырокі
балот
Дзе бубняць бугаі, дзе красуя чарот
І дзе травы, як мора, ляглі.
Калі лес там, дык лес! можна тыдзень
дыбаць...
А прастор, дык прастор, і канца ні
відаць
З сінім небам зліецца удалі...

Переважно громадські мотиви звучать у Янкі Купалі („А хто там ідзе“... „Па-

жалей мужыков“...) і головним чыном, інтимна лірыка, втілена в хорошу музичну форму — в Богдановича. Прозою пишуть Ядвігін (А. Левицький), Змітрок Бядуля (образки з селянського побуту — „Малітва малога Габрусіка“, „Сымон“) і др.

Небагацько сторінок у вицущеній білоруським видавництвом читанці, небагацько ще власних сия духовних у білоруського народу, але вже видко, що душа білоруська жива і що не вмере народне білоруське слово.

М. Лукашевич.

Історія. Географія. Біографія.

11 11. Кленатський прив.-доц. Пятнадцять лекцій з історії України. (Виклад конспективний). Київ. Вид. „Друкарь“. Ст. 62. Ц. 6 карб. 50 коп.

Невеличка, чепурненько видана „Друкарем“ книжечка, являється, як заявляє автор її в передмові, „скороченим викладом лекцій, читаних автором на учительських курсах українознавства в м. Одесі в червні—липні 1918 р.“.

Таким побитом данна робота мусить мати подвійний інтерес: і як нова спроба дати науково-популярну, систематичну і повну, історію України, і як зафіксована праця лектора учительських курсів доби масового національного пробудження.

Як історія України, книжечка д. П. Кленатського грішить всамперед неповнотою — непропорційністю між темами окремих розділів-лекцій. І неповнота книжки впливає не тільки з тої причини, що автор подає тільки конспект, а власне, з того, що ним взятий історичний процес в уривках, в окремих частинах, а не в цілому.

В передмові д. П. Кленатський пояснює, що своїм читачем уявляє людину приблизно з освітою середньої школи, ознайомлену з російською історією. Отже автор обіцяє спиятись тільки на тих моментах, які в загальних курсах російської історії або зовсім не викладаються, або викладаються не в такому освітленню, „як того вимагає ідея української державности“. Неповнота роботи, таким чыном, мотивується ніби-то ширшими міркуваннями. На ділі автор багато де-чого сказав, що відомо, і не сказав де-чого, про що обов'язково треба було говорити, особливо, коли є бажання говорити про еволюцію української державности. Галицько-волинський епізод з історії нашої державности д. П. Кленатський прокустив, не згадавши про нього ні словом; так само в розділах, що мають знайомити

читача, доповнюючи його знання, з добою Литовською та Польською, він не вважає потрібним дати хоч би самий короткий огляд державної організації Великого князівства Литовського та Польської Речі Посполитої, — дарма, що це знайомство потрібно, як для розуміння історії нашої державности, так і для розуміння соціальної сторони українського історичного процесу. До прикрої неповноти треба віднести і розділ третій, який на одній сторінці викладає устрій Київської держави. Безапеляційно д. П. Клепатський подає Костомаровську теорію федеративного устрою Київської Русі, визнаючи її, очевидно, за цілком достовірну, ні словом не згадавши про інші, більш нові теорії державної системи Київської Русі. Симпатія до державного принципу в давнині нашої не вадить однак автору з'їгнорувати федеративний уклад Великого князівства Литовського. VII-ий розділ про козацтво до Хмельниччини на вливовижу скорочений; діяльність Сагайдачного, напр., охарактеризовано всього кількома словами, при чому постать гетьмана-лояліста, як політика, а не лиш оборонця православної віри і організатора турецьких походів, зовсім не виявлено. Пропущено тут, як і нижче, те, що мусіло мати чільне місце в лекціях для учительства, саме — оцінка історично-культурної ролі козащини в зв'язку з відомими поглядами польської та й нашої (Куліш) історіографії. Тим паче дивно бачити цей пропуск у автора, який сам залюбки переходить на публіцистичний ґрунт...

Непропорціональність окремих розділів і тем теж вражає в книзі д. П. Клепатського. Не можна, напр., присвячувати історії козащини неповну сторінку, а темі про міста на Україні — п'ять сторінок, коли автором поставлена практична мета познайомити своїх слухачів з загальним розвитком української історії. І знову ж, коли ставити окремо розділ про міста, то чом не виділити окремо еволюцію селянського класу, або шляхти. Селян автор виділяє тільки в історії Гетьманщини, тоді, як про міста говорить взагалі, а шляхті зовсім не пощастило на спеціальну увагу, хоч еволюція цього стану у нас укладає дуже цікаву і мало відому ширшому загалу сторінку з нашої соціальної та культурної історії.

Вражіння від лекцій П. Клепатського таке, що автор подавав слухачам те, що найбільше цікавило його самого; тому і вийшла нерівність та непропорціональність викладу. Де-які окремі лекції написано дуже вдатно і уміло. Авторіві вдалось щасливо сполучити конспективність викладу

з використанням фактичного матеріалу і історичних ілюстрацій.

Ясною мовою на добре логично й фактично скомпонованому матеріалі критикує автор погодинську гіпотезу про спустіння Подніпров'я після татарського погрому, гарно і повно дає соціальний аналіз України литовської доби, і так само виявляє причини з'явлення кріпацтва на Лівобережній Україні після Хмельницького. Змістовно написана і лекція XIII: „Як Москва позбавила Україну всіх прав“.

Говорячи про позитивні сторони книжки, варто одзначити і цінні серйозні бібліографічні вказівки, які подає автор під текстом в відповідних місцях. Тільки тут хотілось би зауважити д. П. Клепатському, який в передмові зазначає, що з літератури вказує тільки праці „ґрунтовні і такі, котрі зараз є в продажу“, що навряд чи знайде наївний читач в продажу, напр., Барсова „Очерки историч. географіи“ або Ж. Мин. Нар. Пр. за 1868 з статтею Владимирського-Буданова „Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“.

Даючи короткий конспект лекцій і тим змушений економувати кожне слово, д. П. Клепатський однак не встояв перед недоброю спозусою вводити публіцистичний елемент і торкатись сучасного. На лекціях, в живій розмові може це і не великий гріх, але в друкованому конспекті, де має викладатись тільки головне і важливе, неприємно читати несподівано вставлену фразу в слід за словами про євреїв в Литовській державі: „тільки розвиток кооперації зможе увільнити нас від єврейського (а почасти і російського) засилля“ (ст. 38) так само, як дивно, напр., бачити, що пів-сторінки (ст. 56) присвячується пишним і не дуже серйозним доказам, що українська народня культура переважає великоруську, варварську і дику, для якої особливо характерні „кулачні бої“ і т. д. Значно краще було б, викинувши ці нікому не потрібні публіцистичні екскурси в сучасне, більш опрацювати де-які вирази, щоб не викликати у читача сумнівів неясністю стилю. У читача, який буде читати на ст. 33 про Розумовського, замісто якого на Україні „українськими справами орудував його секретарь Теплов, котрий потім його (Розумовського) і звів (подавши Катерині II записку про непорядки на Україні)“, лишиться вражіння, що причиною скасування гетьманства на Україні була особиста ворожнеча Теплова до Розумовського, тоді як справа стояла зовсім инакше. Пояснення цієї, яку я беру для прикладу, і інших подібних їй, стилістичних

неясностей, можна було б зробити на рахунок отих публіцистичних екскурсів.

Д. П. Кленатський обіцяє в передмові видати систематичний курс історії України, „котрий був би більш науковим, ніж підручник Коваленка, і менш обтяжений дрібницями, ніж „інострани історія“ М. Грушевського“. Побажаємо, щоб автор, який володіє, безперечно, доброю ерудицією і уміє, як це видно на окремих розділах данної книжки, популярно і серйозно викласти матеріял, справився з заповідженою роботою і дав би працю написану рівніше, ніж ці „п'ятнадцять лекцій“.

О. Гермайзе.

12 *Д-р Дмитро Донцов. Мазепа й Мазепинство. Черкаси-Київ. Видавниче Т-во „Сіач“, 1918. Ст. 33. Ціна 1 карб. 25 коп.*

Невеличка брошура Д. Донцова написана не в формі науково-історичної розвідки або статті, а в формі лекції, скоріше навіть політичної промови з нагоди роковин Полтавської битви. Коли в промові автор багато уділяє місця тому, щоб переконати читача, що наше уявлення минулого в великій, коли навіть не в виключній мірі залежить від тих обставин, в яких ми, або дослідник, що одкриває перед нами завісу минулого, перебуваємо,—то, треба признати за Д. Донцовим, — він своєю книжкою дає яскравий доказ залежності нашого уявлення про минуле від політичних обставин сучасності.

Мазепа для Д. Донцова не є історичний діяч певної епохи, а якийсь вічний, безсмертний абсолют, у вчинках якого виразно позначились політичні і національні імперативи, придатні і для іншої епохи, з'окрема—і для наших часів. Те, що виявилось в діяльності Мазепи, Д. Донцов абстрагує в невміруще поняття „мазепинства“, даючи навіть йому роспливчасту дефініцію: „Неприступність до чужих ненаціональних ідеологій, оцінка всього з точки погляду національного українського егоїзму, вирахованість і розвага в політиці і чувство безкомпромісовости, той внутрішній вогонь, що робить з чоловіка маняка своєї ідеї, готового скоріше згинуть тут, зараз, на місці, аніж поступити хоч крок в зад—коли пора для акції!“ (ст. 30—31).

Завдання автора брошури—вихвалити в пишних фразах і блискучих парадоксах ці національні і психологічні прикмети, зреалізовані в своєму життю великим гетьманом України. Натурально, що здійснити своє завдання автор мусів двома шляхами—представити перед читачем образ Мазепи

і впевнити всякого конче в тому, що суперник Петра Великого мав в собі все те, що мислить сам Донцов в понятті „мазепинства“, з одного боку, а з другого, шляхом політичних коротких екскурсів в історію України і нашого громадянства новітніх часів, показати безодню помилок наших; ганебність практики нашої політики, її звуженість, сервілізм і—величність та бездоганність Мазепи, як політика, і ідеї мазепинства.

Першу половину свого завдання автор виконав своєрідним методом. Він нервово, пишними, повними політичного патосу та націоналістичної реторики реченнями накидав перед читачем контури духовного образу Мазепи, стараючись скоріш зацікавити читача цим образом, аніж, одкрити перед ним тайну загадкової природи цього великого, безперечно, політичного діяча України. Читач, разом з автором брошури, зупиняється в здивованню перед тою „непосполитою популярністю“, якою користується український гетьман в світовій літературі. Д. Донцов не дає собі труда прослідити генезис поетичної легенди про Мазепу, ту чисто літературну залежність, яка часто заставляє автора скористатись далекою поетичною легендою, і глибше проаналізувати причини ідеалізації Мазепи Байроном та Гюго і іншими, що коріняться скоріше в характері поетів та національно-політичних обставин, їм сучасних, аніж в симпатії до далекої „орієнтальної“ (Гюго) країни та в вірному політичному уявленню українського минулого. Замість спокійного науково-літературного аналізу Д. Донцов підсовує досить блискучий і цілком несподіваний для читача парадокс, що Байрон і Гюго і сила інших поетів, які оспівували Мазепу, могли і мусіли мати про нього живе і правильне уявлення, бо його епоха (початок XVIII ст.) була для поетів першої половини XIX в. „недавнім минулим“, і вони, представляючи Мазепу, володіли до певної міри „інстинктом сучасника“ і були далекі від темноти історика-дослідника.

Намалювавши образ Мазепи на основі поетичних свідочств авторів, що жили більше як століття по Мазепиних часах, Д. Донцов в кінці брошури приводить прекрасний уступ про Мазепу Вогює: „його противники його ненавиділи, але за те жінки його кохали; церква прокляла його, але поети його оспівували“, так що зрештою він, що стремився бути королем, дістав королівство гарніше, ніж те, що дає політика, бо був уквітчений „вінком невмірущої поезії“. Цей уступ французького письменни-

ка д. Донцов приправляє черговим парадоксом, що любов жінок і захоплення поетів свідчить більше, ніж дослід історика („одно певно, що жінки і поети мають великий дар інтуїції, що бракує mnogим історикам“—ст. 30).

Характер Мазепи не розв'язаний, навіть не зроблено спроби фактично освітлити його, але пишній фейерверк фраз, несподівані парадокси і підвищений тон писання має підняти настрій читача і поставити перед ним проблему особи Мазепи.

Мазепа, як політик, інтересує д. Донцова, розуміється, ще в більшій мірі, ніж романтично-загадкова постать його, але з данної брошури читач не винесе виразного враження про Мазепу, як політика і національного героя. „Можу ствердити,—починає Д. Донцов, що погляд на Мазепу, як на романтика в політиці абсолютно фальшивий“ (ст. 19). Фраза дає надію, що політика Мазепи здобуде собі належну оцінку на основі фактичного аналізу, але далі йде буфонада фраз без домішки конкретних фактів, цілком голословна, зате голосна. „Він був романтиком, але з тої породи, що з усмішкою на устах і з піснею в серці сходять на шафот не з туподумством сектанта, лиш по довгим розмислі... Мазепа був романтиком, може навіть позером, але того рода, як Наполеон, що *знав і чув*, що чинить лиш волю того містичного абсолюта, котрого називають розумом світової історії“ (ст. 19—20).

Д. Донцов навіть старається вхопити „розум світової історії“, який чув і знав Мазепа, як Наполеон, від містичного абсолютизму. Читач не знає, як саме скоплює імператив „містичного абсолюта“ автор брошури чи „інстинктом сучасника“, що живе 200 років після епохи, в якій містичний абсолют себе виявляв, чи може знову при допомозі нехитрої інтуїції романтичних поетів і закоханих жінок, але в усякому разі у нього при читанні лишається заінтересованість до історичного діяча, який носив в собі „велику тенденцію своєї епохи“— „творити з земель т. зв. західної Росії (себ-то Литви, Польщі і України), одної сторони, Швеції і Туреччини з другої—охоронний вал проти нового гіганта на Сході—Росії“ (ст. 20).

Таким побитом, і тут, хоч нема ніякісенького по суті аналізу політичної діяльності Мазепи, а оцінка її замінена голословною реторикою, однак сама ця голословність і недоговореність, підкреслена барвистим кольором піднесеного національно-політичного темпераменту автора, заці-

кавляє читача, особливо, мало обізнаного в політичній історії України, який ще й досі в великій масі живе отим архаїчним уявленням про Мазепу, як про „Махіявела і хитрого лиса“, мовляв наш літописець XVIII ст.

Що-до другої половини своєї задачі обрисувати політичні помилки наші та минувших поколінь в діячів, рівняючи, з бездоганною-національно-політичною лінією Мазепи і чистотою ідеї „мазепинства“, то Д. Донцов так само орудує, виконуючи її, своїми парадоксами, не з'ясовуючи, а лиш збуджуючи в читачеві інтерес до своєї національно-політичної концепції (на жаль, надто туманно висловленої), імена, перед якими український громадянин побожно спляється, трактується Д. Донцовим з висока, бо їх носителі відступали від єдиної вірної лінії боротьби і національно-політичного будівництва—„Мазепинства“. „З іменем Богдана Хмельницького звязується в нашій пам'яті не лише Жовті Води, але і Переяслав... З іменем Івана Мазепи—Полтава і лише Полтава!“ (ст. 28). Історія нашого відродження, особливо на Лівобережжю, являється для Д. Донцова заплямованою постійним відступництвом від чистоти національної ідеї („мазепинства“). Автор пускає в хід всі ресурси свого уїдливого сарказму, щоб принизити діячів XIX віку, що осталися при українстві і що відступили від нього, порівнюючи їх з чистим і цільним Мазепою. Історично-політичні паралелі Д. Донцова мають на собі ті самі ознаки, як і вся книжка—блискучість парадокса, мало аналізу і голословність.

Політичним середом нашої інтелігенції XIX віку, в тому числі і Драгоманова, в певній мірі вважає він „ідіотські забаганки російського імперіалізму“, Кулішеві ставить на карб „пересідання на козли російської імперіалістичної тройки“ і т. д., словом, кожному достається за його національні і політичні гріхи, і у читача зрештою має остатися враження, що автор брошури для себе більш виразно з'ясував суть „мазепинства“ і більш детально рівняв свою національно-політичну концепцію з фактами політичного життя старої й нової України, ніж це позначилось на цій ювілейній лекції-докладі. Знаючи автора, як носителя цілком закінченої політичної й національної думки і програми, а разом з тим, як людину, що серйозно студійовала Мазепу і ті часи, хотілось би мати од нього не тільки цю буфонаду парадоксів, а й дійсно історично-політичну розвідку, яка б могла не

лише зацікавити, але й ґрунтовно познайомити читача з тим напрямом думок, яких держиться і сам Д. Донцов і певні політичні кола.

О. Гермайзе.

13 *А. С. Грушевский. Города В. Княжества Литовского въ XIV—XVI в.в. Старина и борьба за старину. Киевъ, 1918 г. ст. 240.*

Вихід нової книжки проф. Ол. Грушевського під час широкого буяння українського життя пройшов якось непомітно. Про неї, на жаль, нічого не було сказано і в наукових виданнях, що більш-менш не підпадали впливу часу. Між тим книжка варта того, щоб про неї згадати.

Вона відноситься до часів Литовського князівства, якому присвячено дуже мало уваги в науковій літературі і власне торкається історії міст. Тут за вивятком праці Вл. Б. Антоновича (передмова до „Актів о городахъ“ в „Арх. Ю.-Зап. Россіи“ ч. V т. I) та Владимирського-Буданова по загальній історії міст Литовської держави нема нічого. Є де-кілька ще праць на польській мові, але вони стосуються до історії окремих міст. От через це праця проф. Ол. Грушевського дуже цікава і варта уважного розгляду.

Перш за все треба зазначити, що автор не розглядає вповні питання про міста Литовського князівства. Зазначена книжка є тільки частина праці. Різного роду причини примусили „сократить объемъ выпускаемой книжки и печатать пока первыя шесть главъ ея“... Таким чином в книжці ми маємо тільки шість розділів (глав). „Эти главы посвящены характеристикъ стариннаго строя жизни городовъ, сложившагося еще въ княжескій періодъ и подвергавшагося различнымъ воздѣйствіямъ въ эпоху в. князей Литовскихъ XIV—XVI вв., пока магдебургское право не измѣнило „старину“ этихъ городовъ“.

Для цих розділів використано джерела з різних видань—„Акты Западной Россіи“, „Акты относ. къ исторіи Южной и Западной Россіи“, „Архивъ Юго-Западной Россіи“, „Акты“ видані проф. Довнар-Запольським, відомі праці Любовського, збірник Малиновського та інші—взагалі, як бачимо, притягнуто силу видрукованого матеріалу. Це надає праці ґрунтовності. Що до питань, які порушено, то їх є багато. Головним чином, автора цікавила „старина“ Литовських міст, соціальні та економічні відносини населення міст, боротьба між „стариною“ та „новиною“, яка відбувалася в XIV—XVI вв. в Литовській державі. І в цьому полягає го-

ловний інтерес книжки. Зовсім з иншим методом підійшов автор, ніж той метод, який бачимо в книжці проф. П. П. Смирнова „Города Московскаго государства в пер. пол. XVII в.“, що майже одночасно вийшла з позначеною книжкою. Порівняння це ще зайвий раз підкреслює той порівнююче добрий стан джерел для Московської історії зі станом джерел історії тих народів, які не могли вільно розвиватися. Тим з більшою увагою повинно поставитися до праці проф. Ол. Грушевського з часів Литовської держави.

Що до змісту, то книжка, як ми казали, поділяється на шість розділів. Перший торкається „Быта большихъ городовъ въ XIV—XV вв.“ Тут розглянута „старина“ великих міст—Київа, Витебська, Смоленська, Полоцька. В цей час місто живе в тісному звязку з волостю. Віче має ще велике значіння.

Другий розділ—„Старины и новины въ жизни малыхъ городовъ XIV—XV вв. Борьба за старину“. Тут розглядається розвиток впливу намістників у внутрішньому життю міст XV—XVI вв., боротьба їх з міщанами, які ніяк не могли з цим погодитися. Але цьому сприяли ті широкі обовязки, які мали ці державці. Про це йде мова в третій главі. Ці обовязки викладені в так званих „Господарскихъ уставахъ“; з них видно, що державці мали вплив та силу в різних галузях життя—в адміністр., судов., фінанс. того замку або міста, яке дістав державець від великого князя. Про них докладно оповідається в IV-ій главі („Города и наместники въ XV—XVI вв. Господарские уставы о доходахъ наместниковъ-державцевъ“). Державці-намістники були ініціаторами „новини“, на яку так часто жалілося населення. На це уряд завше відповідав: „мы старины не рухаемъ, а новины не вводимъ“. Це, звичайно, не відповідало дійсності. А що воно так, то можна бачити з V й VI розділів, які присвячено розгляду життя міщан в XV—XVI вв. по містах, його обовязкам, та боротьбі за „старину“. Умови тодішнього життя примусили міщан де в чому поступитися в своїй боротьбі з „новинами“. „Финансы, военное дѣло, административный строй; здѣсь то прежде всего необходимо было провести новыя мѣропріятія, чтобы обезпечить вряду В. Княжества большія поступленія въ центральній господарскій скарбъ и лучшую оборону государства“ (ст. 190). Це утворило напружені відносини між населенням та намістниками-державцями, які, звичайно, стали користуватися випадками, щоб збільшити свою силу.

Такі умови сприяли змінам в життю міста. Потрібно було зменшити догляд за діяльністю міщан, треба було дати останнім самим вирішувати свої справи. Але при такому стані волость та місто ще більш розійшлися.

Цим закінчується книжка. Вже з цього короткого огляду ми бачимо, що книжка захоплює багато цікавих питань в життю міста Великого Князівства Литовського XIV—XVI вв.

При невеликій тій літературі, що присвячена містам на Україні книжка проф. Ол. Грушевського необхідна для кожного, хто цікавиться цим питанням, та взагалі побільшує незначну кількість книжок, що торкаються економічного життя на Україні, ще так мало розробленого в науці. Треба сподіватися, що автор видрукує й другу частину своєї розвідки в недалекому часі.

М. Ткаченко.

14 *Д. Дорошенко. Білоруси та їх національне відродження. Друге перероблене і доповнене видання. Українське видавництво у Катеринославі. Правобережна філія № 6. Кам.-Под. 1919. Ст. 46. Ц. 3 карб.*

Українське видавництво в Катеринославі зробило дуже добре, видавши другим виданням цю, таку потрібну для нашої читаючої публіки, книжку. В минулому ми близько були звязані з білоруським народом, минувшина недавня так зближає нас схожістю процесів національного відродження і умовин, в яких той процес відбувається, що мати книжку про білорусів та їх відродження являється просто необхідністю.

Д. І. Дорошенко цілком справився з завданням—подати в приступній формі відомості про минуле білоруського народу і особливо його відродження останніх часів. Історична частина книжки невелика, зате історії XIX в. присвячується чимало місця, так само, як і літературному рухові. Автор навіть приводить зразки білоруської поезії.

Розуміється, що в короткій брошурці автор не міг докладніш і повніш оповісти і про форми національної боротьби (не сказано про конфесіональний момент в ній) і про поезію білоруську (напр., тільки згадано ім'я талановитого поета М. Богдановича), але це може вважатись тільки невеличкою хибою, що не псує загального враження од книжки.

Такою ж невеличкою хибою можна вважати, що автор і в другому виданні не подав окремо ні списка джерел, якими він сам користувався, ні покажчика літератури,

якими міг би скористатись той, хто ближче захотів б з Білоруссю зазнаймитись.

Друге видання доводить історію Білорусі і їх національного руху до 1918 року, викладаючи об'єктивно і вірно, хоч і коротко, факти білоруського національного життя часів всесвітньої війни і революції.

О. Гермайзе.

15 *І. Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очеркъ (1606—1616—1919 г.г.). Томъ первый (1606—1616—1721 г.г.). Составилъ профессоръ протоіерейъ Геодоръ Титовъ. Київъ. Типографія Києво-Печерской Успенской Лавры. 1918 г. 4°. Стор. 504.*

16 *II. Приложенія къ первому тому исследования заслуженнаго профессора протоіерейъ Геодора Титова: Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очеркъ. (1606—1616—1721). Київъ. Типографія Києво-Печерской Успенской Лавры. 1918 г. 4°. Стор. 18+546.*

Написати в наші часи історію якої-небудь української друкарні, а особливо такої, як друкарня Київської Лаври, річ не зовсім легка.

Така праця вимагає від автора дуже широкого знання поперед усього бібліографії, потребує, аби він був добрим знавцем історії того краю, де знаходилася друкарня, історію якої він починає писати.

Про Київ у початку XVII сторіччя писало багато учених дослідників; багато де-чого вже з'ясовано, чимало ще залишилось питань, на які відповідь дуже трудно знайти.

До таких ще дуже мало з'ясованих питань в нашій науці належить і питання про початок друкування книжок в Печерській Київській Лаврі.

Не вирішає питання і названа на початку нашого начерку ювілейна праця „заслуженнаго ординарнаго профессора“: цей останній думає, цілком безпідставно, що „нітъ ничего невѣроятнаго и невозможнаго въ томъ, что покупка и перенесение Стратинской типографіи въ Київъ могли совершиться въ теченіи того же 1606 г.“ (т. I. ст. 73); на підставі відомостей, з якими оперує панотець Титов, можна б було сказати, що Стратинську друкарню Х. Ю. Балабана було лише куплено у 1607, 1608 і т. д. роках.

Але проф. Титову конче треба, аби друкарню було і куплено і перевезено до Лаври у 1606 році, бо у тому ж році, як запевняє професор, було надруковано акафиста Успенію Богородиці.

Бо, „какъ въ Лаврскомъ архивѣ, такъ и у нѣкоторыхъ изъ лучшихъ нашихъ би-

біографовъ имѣются прямыя (sic!) указанія на изданія Кієво-Печерской типографіи до 1616 года". (I. ст. 82).

Але, що ж то за вказівки?

Вказівки, які проф. Тітов рахує „прямими“, походять з описів книжок, які (описи) було складено священиками сільських церков, певне, під час справозданнів і з безпідставних зазначень п. Сошикова, а потім Гільтебранта, які обидва особисто не бачили „канонника“, про якого пишуть, ніби його було видано в друкарні Київської Лаври в 1614 році.

Усю працю проф. Тітова (до цього часу видано перший її том) побудовано на підставі того методу, про який у свій час дуже гостро висловився відомий знавець української церковної старовини проф. Київської Духовної Академії С. Т. Голубев (Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Кіевской Духовной Академіи. Кієвъ. 1907. Стор. 1—239).

Методи ці майже цілком ненаукові і оперують з тим матеріалом, який, як каже зазначений вище проф. Голубев, давно вже відкинений, як не потрібний.

Але роздивимось зміст цікавої по назві праці.

Розпочинається книга відділом про книгописання у старі часи, при чому дуже багато місця відведено розгляду уставного і напівуставного способу писання, а також матеріалів, на яких писано книжки за старих часів. (Ст. 1—28).

Другий відділ присвячено короткому і через те не зовсім повному нарисові слов'яноросійського друкування і становища друкарської справи до початку XVII століття, при чому значне місце відведено Стрятинській друкарні, яку пізніше було куплено Кієво-Печерською Лаврою (ст. 29—62).

У третьому відділі (можна б було сподіватись) самому цікавому, розглянуто діяльність архимандрита Кієво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького, при якому було куплено для Лаври Стрятинську друкарню. У цьому відділі розглянуто і десятиріччя 1606—1616, на протязі якого існування друкарні не можна довести.

На думку проф. Тітова „съ полной очевидностью слѣдуютъ два вывода: 1) Печерскую типографію основалъ архимандритъ Єлисей Плетенецкій и 2) для этого онъ купилъ стрятинскую типографію Θεодора Юрьевича Балабана, послѣ его смерти, у его наслѣдниковъ, которую и перенесъ въ Печерскую обитель.

Вопросы о томъ, когда купилъ Ел. Плетенецкій стрятинскую типографію и когда онъ перенесъ ее въ Лавру, равно какъ о томъ, когда началось книгопечатаніе въ Кієво-Печерской Лаврѣ, остаются доселѣ спорными и открытыми для категорического рѣшенія.

По нашему мнѣнію, естественно все же было бы полагать, что Єлисей Плетенецкій купилъ стрятинскую типографію тотчасъ же, или по крайней мѣрѣ, вскорѣ послѣ смерти ея владѣльца, т. е. въ 1606 году и *тогда же приступилъ къ печатанію книгъ въ Лаврѣ* (підкреслено нами. С. III.). Многія апріорныя соображенія (sic!) говорятъ въ пользу такого именно представленія дѣла. Прежде всего, прямыя наслѣдники Θ. Ю. Балабана, безъ сомнѣнія, не расположены были продолжать дѣло, начатое и такъ прекрасно поставленное имъ, о чемъ положительно говоритъ совершившійся потомъ фактъ продажи ими типографіи. Такое настроеніе ихъ могло опредѣлиться тотчасъ же послѣ кончины основателя стрятинской типографіи, особенно если только справедливо предположеніе о томъ, что сыновья Θ. Ю. Балабана были малолѣтними въ годъ смерти его (?!)...

Это съ одной стороны. А съ другой стороны, мы должны принять во вниманіе и слѣдующее обстоятельство.

Стрятинская типографія, сколько можно судить на основаніи вышедшихъ изъ нея двухъ книгъ... была небольшая по количеству имѣвшася въ распоряженіи ея мастеровъ типографскаго матеріала—можно думать, что въ ней печатаніе происходило при посредствѣ одного станка,—но въ то же самое время этотъ матеріалъ былъ... весьма высокаго качества. Поэтому пріобрѣтеніе подобной типографіи могло и должно было являться предметомъ вождѣнія для любителей типографскаго искусства, которыхъ, какъ мы знаемъ, въ началѣ XVII в. было немало въ Западной Руси, гдѣ тогда было довольно распространено книгопечатаніе. Такимъ образомъ Єлисей Плетенецкій, если только онъ желалъ воспользоваться стрятинскою типографією для задуманнаго имъ книгопечатанія въ Лаврѣ, долженъ былъ, разумѣется, посилѣшить съ покупкою ея, такъ какъ иначе она могла быть пріобрѣтена кѣмъ-либо другимъ...

Въ панегирикѣ Александра Митуры подъ заглавіемъ „Възерунокъ цнотъ“ въ отдѣлѣ „фундоване друкарнѣ“ читаются между прочимъ такіе стихи:.. „Бось воскресилъ Друкарню прицалую пыломъ“... они понимаются иногда (треба зауважити, що

зазначений погляд поділяє більшість вчених), какъ указаніе на то, что стрятинская типографія, созданная *Θ. Ю. Балабаномъ*, оставалась въ бездѣйствіи, была „праздною“, въ теченіи болѣе или менѣе продолжительнаго времени, равнаго, по крайней мѣрѣ, нѣсколькимъ годамъ, разъ она была—разсуждають—покрыта пылью, которую стряхнулъ съ нея *Елисей Плетенецкій*.

Но, при ближайшемъ разсмотрѣніи проведенонаго выраженія *А. Митурѣ*, оно можетъ быть понимаемо безъ всякой натяжки и тенденціозности и въ другомъ смыслѣ. Мы не будемъ ссылатися на то, что въ данномъ случаѣ кievскій поэтъ-панегристъ могъ допустити поэтическую вольность и нѣкоторое преувеличеніе... Мы будемъ понимать разсматриваемыя слова *А. Митурѣ* въ ихъ буквальному смыслѣ. Онъ говорить, что стрятинская типографія *Θ. Ю. Балабана* была покрыта пылью, когда возобновилъ ея дѣятельность архимандритъ *Елисей Плетенецкій*. Но, не говоря уже о томъ, что пылью типографскій станокъ и др. матеріали могутъ покрыватися пылью и въ теченіи нѣсколькихъ днѣй, а тѣмъ болѣе въ продолженіи нѣсколькихъ мѣсяцевъ, особливо лѣтнихъ, что очевидно для всякаго; *А. Митурѣ* совершенно умалчиваетъ о томъ, гдѣ могла покрыватися пылью Балабановская типографія—въ Стратинѣ ли, или въ другомъ какомъ-либо мѣстѣ, напр., въ Кіевѣ“...

У такому тоні і далі викладається історія заснування лаврської друкарні.

Наприкінці розділу висловлено погляд, що друкарська справа залежала головним чином від архимандритів, які стояли на чолі Печерського монастиря, і тому дальші розділи першого тому йдуть по архимандритам, які керували Лаврою.

Розділ 4-й, друкарня у часи архимандрита *Елисея Плетенецького* (1616—1624 р.р.), містить у собі доволі докладний опис тих видань, які повстали між 1616 і 1624 роками.

Розділ 5-й, часи *Захарії Копистенського* (1625—1627 р.р.). У цьому розділі зазначено тільки більш-менш великі видання; відносно ж дрібних—листівки й инше—читач може довідатися тільки з „Приложень“, де уміщено побіжний огляд цих видань Печерської Лаври.

Таку саму поверховість знаходимо і в решті розділів, де часто залишено без всякої уваги дуже важливі питання культурного життя України у їхньому відгомоні на виданнях Печерської Лаври.

Закінчується перший том 1721 роком, коли Російським Синодом було заборонено Лаврі друкувати які-небудь книжки „кромѣ церковнихъ, да и эти печатали бы только послѣ исправленія и сличенія съ книгами петербургской и московской печати“.

Останній (16) розділ містить в собі поверховий нарис під назвою: „Общія свѣдѣнія о Кієво-Печерской типографіи и различныхъ вспомогательныхъ учрежденіяхъ ея въ XVII—XVIII в.в.“.

Багато більш цікавою для історика культури з'являється друга половина першого тому, що містить в собі часто *in extenso* передмови лаврських стародруків, а инший раз і передрук старих видань, коли вони невеликого розміру.

Тут же знаходимо і більш-менш докладні описи найстаріших видань, хоча проф. *Тітов* обмежується тільки власними спостереженнями і майже зовсім не користується працями инших авторів, які торкалися питання про ті чи инші видання Лаврської друкарні.

Обидві половини першого тому видано дуже чепурно з великою кількістю цинкографій і фототипій, які добре передають вигляд старих Лаврських видань; але цей зовнішній вигляд не поліпшує самої розвідки, відносно якої можна пригадати слова проф. *Голубева*: „Вопросъ о началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ... уже уясненъ. Задача будущихъ изслѣдователей по этому вопросу—воспслнить детали. Такъ, напр., весьма интересно было бы найти условіе, заключенное архимандритомъ *Ел. Плетенецкимъ* и наслѣдниками *Балабана* при покупкѣ первымъ у послѣднихъ типографіи (запродажний актъ), что, при направленіи поисковъ въ мѣста надлежащія, дѣло не невозможное...“

Между тѣмъ проф. *Тітовъ*, взявшись за роботу, къ которой совершенно не былъ подготовленъ, занялся изученіемъ лаврських описей... т. е. займався изученіемъ того, надъ чѣмъ поставленъ уже крестъ, и что (для уясненія вопроса о началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ) давно выкинуто вонъ, какъ ненужный хламъ“ (пр. *С. Голубев*. Нѣскольکو страницъ изъ повѣйшей исторіи Кіевской Духовной Академіи. Кіевъ. 1907 г. Стр. 87—88).

С. Шевченко.

17 *В. Р-ський*. Од Кієва до Канева. Історичні місцевости. Кієв 1919 р. ст. 32. Видавн. т-во „Просвіта“. Серія популярна № 40. Друкарня Т-ва „Час“.

Кієвське товариство „Просвіта“ підтримує свої старі традиції. Воно випустило

за час революційного життя останніх років на Україні кілька нових книжок—брошури М. Драгоманова, С. Єфремова, Д. Дорошенка. Зазначена вище книжка випущена так само „Просвітою“.

Мета цієї книжки задовольнити потреби людини, яка їде чи їздила вже од Києва до Канева, чи взагалі вниз по Дніпру. „Найбільше, написано у передмові до цієї книжки, це оповідання буде у пригеді тим, хто подорожує до Шевченкової могили, що під Каневом,—але певно і всі інші, кому доведеться їхати цею дорогою, не пожалкують, коли дізнаються з нашої книжки про те, що колись було тут на цих самих Дніпрових берегах“ (ст. 4). Потреба в такій книжці почувалася вже давно. Цікаво було знати давно минуле тих місцевостей, коло яких була дорога вниз по Дніпру, і українцям, що виконували щороку свій патріотичний обов'язок, і иншим українцям, що просто цікавилися місцем вічного відпочинку великого українського поета, і чужинцям, що завітали на могилу Т. Шевченка, щоб віддати йому відповідну пошану.

Ця дорога по Дніпру дійсно має багато цікавого на обох його берегах. Села Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, що лежать коло Дніпра в минулому України не раз бували свідками подій різного роду. З цих сел автор виділив ті, що лежать на самому березі Дніпра, або назви яких зв'язані з місцями, де зупиняються пароплави. До таких місцевостей залічені в книжці—Трипілля, Халець, Витачів, Стайки, Ржищів, Трахтемирів, Переяслав та Канів. Не згадав нічого автор про Ходорів й низку сел, що є на берегах Дніпра від Переяслава до Канева. Ці останні, видно, менш притягнули увагу складача книжки тому, що не так відомі, як перші.

Даючи нариси сел та місцевостей, автор не притягнув матеріялу з якого ми могли б познайомитися з внутрішнім життям їх. Автор зрозумів своє завдання дуже примітивно—в хронологичному зв'язку розказати про події даної місцевості. „Аки літописець“, він перераховує ті роки, в які траплялися події в даній місцевості. Вражіння таке, що ніби історичні події напизані на хронологичну нитку; внутрішнього життя, що було, безумовно, у Каневі, Переяславі автор зовсім не торкнувся. Навіть Київська доба всіх місцевостей передана якось уривчасто, без пояснення значіння кожної місцевості зокрема. Тим часом місцевості, які автор взяв для цього нарису, є більш історичні. Трипілля, Переяслав, Канів вимагають згідно з своїм значінням більш

складного історичного нарису, ніж той уривчастий, який подав автор в своїй праці. Уривчастий виклад не раз прикро вражає читача книжки. Такі напр., ст. 11, де автор оповідає про Трипілля. На сторінці 15, наприклад, так говорить автор про Стайки: „В 1707 році гетьман Мазепа подарував Стайки Братському монастиреві.“

В 1783 році в Стайках була влаштована митна російська комора.

В церкві зберігається Євангелія 1627 року, подарована двома запорозькими козаками“.

Звертаючи увагу на ці хиби книжки, ми гадаємо, що автор цілком з ними погодиться. Завдання книжки вимагає иншого викладу, ніж той, що його уживає автор.

Матеріял притягнуто багатий. Використані уважно не тільки літописи, але й акти. Видно книжка Л. Похилевича („Описание Киевской губернии“) своїм матеріялом не задовольнила автора. Тільки, на жаль, автор дуже скупі подав відомости відносно Переяслава. Оповідуючи про нього, В. Р—ський, наприклад, зовсім не використав Іпатський літопис, в якому є багато звісток про давній Переяслав.

Окрім цього не можна погодитися з назвою „Витачів“, якої ужито в книжці. Ця місцевість має стару назву „Вытечів“, це видно з тих уривків літопису (ст. 12, 13), які подані в книжці. Пізніше ця назва в формі „Витичев“ вживається на Україні. Тепер вона в цій останній формі вжита в наукових дослідях напр. в „Історії України-Русі“ М. Грушевського. Ця українська назва більш поширена, ніж та, яку автор бачив у Похилевича і на російських мапах. Тому, гадаємо, треба „Витачів“ замінити на „Витичів“.

От власне головне, що ми вважали потрібним зазначити відносно книжки В. Р—ського.

Визнаючи її потребу, ми вважаємо, що її треба переробити при другім виданню. Перероблена з малою історичних місцевостей, які зазначені в книжці,—вона в такому новому вигляді буде цікавішою, ніж зараз.

Мик. Ткаченко.

18 В. Горленко. Дмитро Левицький. Пер. М. Савицької. Полтава 1919. Накладом газети „Рідне Слово“. Стор. 22, 8°. Ціна 40 гривень.

19 Його - ж. Володимир Боровиковський. Пер. М. Савицької. Полтава 1919. Накладом газети „Рідне Слово“. Стор. 33, 8°. Ціна 40 гривень.

20 *О. Сластьон*. Порфирій Мартинович. Пер. Е. Ф. Полтава 1919. Накладом газети „Рідне слово“. Стор. 23, 8°. Ціна 40 грив.

21 *М. Р.*—М. Ярошенко. З шістнадцятьма репродукціями з його картин. Полтава 1919. Накладом газети „Рідне слово“. Стор. 12+16 малюнків, 8°. Ціна 80 гривень.

Нарешті ми дочекались, що і на Україні зацікавились своїми митцями. Зацікавлення, власне, існувало і раніш, але серед де-кількох десятків людей. Широка публіка знала лише митців, які вважались „достояніємъ общероссійскимъ“, а про тих, що цього рангу не досягли, вона попросту нічого і не чула. Старцівська література по українському мистецтву не має—крім двох-трьох видань малюнків Шевченка—жодної монографії про українського артиста. Ми не знаємо, де свої, де чужі, і Альма Тадема та Балестрієрі нам безумовно краще знайомі, ніж Боровиковський та Мартинович.

Вже давно пора українським видавництвам полагодити цю ваду в художній літературі. До певної міри піонером цього діла виступила тепер полтавська газета „Рідне слово“, випустивши чотири невеличкі брошури, присвячені славнозвісним майстрам, народженням Полтавщини—Левицькому, Боровиковському, Ярошенку і Мартиновичу. При сучасних умовах—це крок героїчний.

Що до перших двох, то видавництво зробило добре, обмежившись передруком (в перекладі) старих статтів В. Горленка, які колись увійшли в окрему, інтересну книжечку „Українскія были“. Правда, з цього часу література про обох значно збільшилась (дослід С. П. Дягілева про Левицького і т. и.), але статті Горленка, особливо про Боровиковського, ще довго не втратять свого значіння. Їх передрук можна тільки вітати.

Ще з більшим задоволенням зустрічасьмо ми книжечку того ж видання—Мартинович. Це спомини О. Сластьона про свого

товариша по петербурзькій академії, які теж були вже опубліковані в Київському журналі „Искусство, живопись, графика“ (1912 р. № 2—3). Вони дають інтересні риси до життя та художнього обличчя Мартиновича—цього чудесного артиста, тяжко придушеного важким чоботом російської дійсності. Жаль, що крім цікавої характеристики Мартиновича, яко людини, в його молоді роки (про пізніші часи, каже автор, згадувати і важко, і передчасно), ми не знаходимо тут його характеристики, як художника, перелічення кращих його праць. Першорядний рисовальщик, він давно вже мусить притягти увагу художньої критики. Гадаю, що авторові було-б не важко спинитись на цьому докладніше. В кінці книжки—симпатичної заклики від видавництва до громадянства допомогти ділу видання етнографічних записів Мартиновича. Не погано було б видати і його малюнки!

Четверта брошура присвячена славнозвісному „передвижнику“, полтавцю по народженню, М. О. Ярошкові. Автор, який скромно заховався за ініціалами М. Р., дає в ній, переважно на підставі вже відомої літератури про митця, короткий біографічний нарис і далі робить спробу оцінити його, як артиста. Оцінка, на наш погляд, занадто висока. „Служитель истины путем красоты“, внакше кажучи, людина, яка мистецтво зробила зброєю пропаганди „ідей“ російського інтелігента 70-х—80 х р.р. (не дурно дешеві репродукції з його творів до наших днів служать окрасою кімнати курсисток), Ярошенко не може претендувати на видатне місце в історії а-ні українського, а-ні російського малярства. А проте невеличкий твір М. Р. дуже радує нас своїм виходом в світ. Приемне вражіння збільшує зовнішній вигляд—добрий папір (який раритет в наші часи!) і 16-ть гарно виконаних репродукцій ярошенківських картин.

Ф. Ернст.

ЗАМІТКИ Й ПОКАЖЧИКИ.

„Золоті гори“.

(Кілька думок в справі вільного торгу і розподілу книжок).

„Не той дурний, хто не знає,—а той, хто знати не хоче“, казав колись Скворода. Коли з цєю міркою піійти тепер до українського народу, до українського села і міста, то можна з певністю сказати, що сучасний селянин і робітник вже далеко не

„дурний“. Варто прожити місяць-два на селі серед школярів, серед учителів, серед кооператорів, щоб наочно переконатись, як поширилась, і як далеко зайшла жадоба знання. Життя поставило перед народом цілу низку дуже складних національних, економічних, фінансових, політичних питань, а обставини примусили народ самотужки ті питання розв'язати. Економічна забезпеченість селянства дала йому кошти

і вільний час для того, щоб цю потребу в освіті задовольнити. Таким чином сучасний мент найбільш зручний та сприятливий для поповнення освіти, і культурні діячі України, особливо ті, що стоять на чолі відповідних органів влади, мусять докласти всіх своїх сил, аби цей зручний мент використати як найширше.

Населення вже привчається само, без допомоги навіть шкільних відділів, задовольнити свої культурно-освітні потреби. „Просвіти“ ростуть по всій Україні і наводять, як об'єкти своєї праці, так і щирих меценатів та керовників; селянство охоче переймає нову пісню українську і радо платить за квитки по аматорських виставах 20, 30 і навіть 50 карбованців; учителям знов навчилися, як колись в давнину, носити по черзі обідати і вечеряти; школи самі поправляють і вивають соломомою; книжки з шкільних книгозбірень перечитують по скілька разів і читають не тільки зимою, а і літом. Все це робиться свідомо і до того свідомо по-українськи, а не по російському. Таким чином, лід на замерзлій колись річці української культури вже пішов повним ходом. Треба тільки негайно всіма засобами допомагати цій справі, або, принаймні, не шкодити їй.

Чого-ж в сучасний мент найбільше бракує для дальшого розвитку дошкільної, шкільної та позашкільної освіти на Україні? Без всякого сумніву, не вагаючись ні одної хвилини можна одповісти: книжки. Справді, яку б ви справу не розпочали, чи то дитячий садок, чи навчання дітей, чи навчання дорослих, чи читання з чарівним ліхтарем, чи аматорську виставу, — вам перш за все, як для ваших учнів, так і для вас потрібно книжки. А цього то найбільше й бракує.

За браком відповідного підручника відбуваються між батьками та дітьми формальні баталії, за браком підручників майже завмірає життя у школі, за браком книжки учитель говорить навмання по торішніх та позаторішніх трафаретах, книжки вже переписують, як тисячу літ назад, за книжкою ходять п'ятьдесят і більше верст. Про мапи, таблиці то-що вже і говорити не доводиться. Правда, що в тих районах, котрі ближче до великого міста, це відчувається не так гостро. В інших знов місцевостях обачливі люде роздобули хоч трохи книжок, принаймні хоч для шкільних та районних книгозбірень, — але ці книгозбірні тільки капля в морі.

Серед учительства про книжки та підручники склалися цілі більш-менш правдо-

подібні легенди. Кажуть, що де-які українські видавництва поїхали за-кордон і протягом літа надрукували там аж вісімдесят вагонів книжок, одних підручників видано ніби-то тридцять вісім назв. Кажуть, що частину цих книжок вже провезли через Чехію аж до Станіславова, але чомусь не довели далі. Кажуть, що для викупу цих книжок, що у Відню та Станіславові, потрібна закордонна валюта, якої бракує у видавців. Кажуть, що Кубань, підчас панування Денікіна, послала своїх агентів на Лівобережжя, головним чином, до Катеринослава, і вони викупили та вивезли всі книжки на Кубань для тамошніх українських шкіл. Кажуть, що в Америці, серед американських українців, наплодилось багато видавців та видавництв, котрі видрукували багато книжок і колись привезуть на Україну: принаймні, очевидці розказують, що по таких підручниках учаться по українських школах на Зеленому Клині та у Владивостоці. Одним словом, ціла міжнародна політика коло підручника! Тільки про Київ, це давнє і головне джерело нашої освіти та книжкового руху, щось на провінції не чути. Принаймні в районах дальших, як 100—150 верст від Києва, про Київ у цих розмовах і не згадують. Чому це так? Невже-ж у Києві нема підручників, нема книжок? Невже-ж київські видавництва цілий рік не дбали і не наготовляли книжок для шкіл і для читача?

По правді кажучи, на провінції здебільшого так і думають, бо київська книжка за останній час мало стала доходити на провінцію, і чутка про неї потроху стала завмірати. Причин до того було чимало. Обминаючи дрібніші причини, особливо ті, котрі мають політичний характер і котрих ми усунути не можемо, спинимось на головніших перешкодах на шляху розповсюдження і поширення книжки.

На провінціального учителя, або взагалі „книжного почитателя“ сучасний Київ, з його десятками великих українських книгарень, котрі, розмістившись по головних вулицях у центрі та на околицях, малять і чарують його око величезними вікнами та вітринами, — робить враження надзвичайно втішної несподіванки. У вітринах виставлено мабуть сотень зо дві нових книжок, що вийшли протягом останнього року, а по книжних коморах та головних складах навалено „золоті гори“ книжного добра, за котрим так виголоділа наша провінція. Зразу просто очам своїм не віриш, але потому переконуюешся, що книжок єсть доволі, і книжок не поганих, а

солідних і розміром і змістом, як раз тих, котрих просить тепер найбільше читач. Яким-же чином ці золоті гори дивинути з місця, витягнути з книжкових комор та пустити на село до рук читача, до рук школяра?

Нехотячи, перш за все приходиться в голову думка про транспорт. Справді, накупивши книжок—треба їх чимось доставити додому. Учителство тепер здебільшого навикло і ходить пішки. Принаймні переходи 100—200 верст стали тепер річчю звичайною. Але книжок на плечах багато не донесеш. Кінсьми дорого коштує і в невеликій кількості (1—2 пуди) така доставка не оплатиться. Про доставку потягом і говорить нема чого. Таким чином, транспорт для дрібних закупок, пакунками в скілька пудів, неможливий. Дрібна закупка завмірає. А тим часом запобігти цьому лихові можна. Для цього треба, аби влада дала дозвіл провозити книжки цілком вільно і щоби по дорозі таким пакункам з книжками не робив ніхто жадних перешкод. Крім потягів, треба використати зимову санну дорогу і якомога більше викачати книжок на провінцію в найменш забезпечені з цього погляду райони. Взагалі, треба поставити справу так, аби книжки йшли на провінцію не малими пачками, а цілими фурами та вагонами, тоді і доставка вийде поцінною, бо за одним заходом можна перевезти книжок мало не для цілого повіту.

Але тут ми підходимо до самої так-би сказати тендітної сторони питання. Чи можливі тепер такі гуртові закупки і чи були-б такі дрібні та великі закупки, як-би транспорт був цілком налажений. Маємо на думці питання про вільний продаж книжок з одного боку, та розподілення з другого боку.

Що таке вільний торг, і що таке розподілення продуктів, знає кожний. Практично це знають в відношенні до цукру, до хліба, взагалі до справи тілесної. Тим часом, справа духовна, з погляду економічного нічим не одрізняється від справи першого сорту і до книжок прикладають ту саму державну мірку, що і до цукру та хліба. Ми не будемо тут критикувати такого погляду, хоч, на нашу думку, ця справа дуже делікатна, і ще велике питання, чи можна, скажемо грубо, розподіляти „Музагет“ так само по карточках, як і раціонал. На цім може доведеться спинитись коли небудь іншим разом.

Тим часом подивимось, як новий політичний курс в цій справі одбивався на практиці розповсюдження книжки. Як тільки у повітове чи звичайне місто прийшли чер-

воні війська і відновила радянська влада, зараз хто-небудь їде у Київ. Звичайно, всі просять купити та привезти друкованих новинок. Приїзжає з порожніми руками. Пояснює: книгарні замкнені, там підраховують книжки для того, щоб взяти їх на учот, а на учот беруть для того, щоб не було спекуляції на книжках, бо книжка кожному однаково потрібна, а не тому, хто може її купити. По скількох днях приїзжає другий, — знов не купив, бо для цього треба спочатку піти до книгарні, потому за дозволом до Наркомпросу, потому знов до книгарні, потому кудись там за дозволом на вивоз книжки з Києва. Розумієте, у мене і без того було багато турбот, а це процедура занадто довга. Так помаленьку у звязку з другими причинами (транспорт, заборона оповісток в неурядовій пресі, нищення українських підручників по школах і приватних книгозбірнях) охота до дрібної купівлі відпала і така закупка припинилась. Головна біда тут полягає в тім, що дрібна покупка найбільше заохочує людей до гуртової закупки. Учитель, скажемо, не одважиться закупити для своєї школи скілька сотень примірників того або иншого підручника, поки він сам з ним не ознайомиться.

Коли дрібна закупка збанкрутувала,—тоді стали покладати надії на великі транспорти. Перш за все сподівались допомоги від повітових відділів народньої освіти. Думалось так: коли книжки у Києві підраховують і вільний продаж книжок зупинився, то, очевидно, їх розподілять рівномірно межі всім населенням України і розішлють на адреси хочби тих самих відділів освіти. Але Київ чогось не слав. Тоді завідувачі відділами під напором організованого учителства справились, яка причина. Вияснилось, що нема асигновок на такі великі видатки. Де-котрі губвідділи та повітвідділи попробували увірвати трохи коштів з різних місцевих сум. Декому це і вдалося, але що значить асигновка в яких-небудь 11—15 тисяч на цілу губернію? Таким чином, надії на відділи народньої освіти не справились за браком коштів у цих відділів на означену книжкову потребу, а часом і взагалі.

Місяців через два-три дійшла чутка, що справа трохи покращала, що у Києві можна закупити гуртом чимало книжок. Правда, зробити це можна, так сказати, неофіційно, або навіофіційно, але все таки можна. Тоді пішли агітувати місцеві кооперативні союзи. Умовляли поїхати до Києва, закупити велику партію книжок і гарантували, що протягом двох-трьох тиж-

нів ці книжки будуть безперечно розкуплені. Але кооператори, маючи перед собою прецеденти ревізиції, не зважувались на перевезку книжок, боючись, що ці книжки поодбірають у них одділи освіти. А до того розуміли вони, що і грошей для розрахунку в повіт. відділах може не оказатись. Таким чином не справдились надії і на гуртові закупки. Причини таких неудач були відомі лише тим, хто жив у самому городі, а село не могло собі і в думці подумати, щоб у Києві були книжки, а не могли потрапити до школи. Через це село подумало і остаточно вирішило: у Києві книжок нема.

От в загальних рисах історія книжкового торгу за минулий рік. Всякий скаже, що такий стан книжкового руху ненормальний і для освіти шкодливий. В теорії воно може і добре. Як-би, скажемо, Наркомпрос України асигнував 40—50 мільйонів на цю справу (по розрахунку 2—3 тисячі на школу) замовив видавництвам скласти негайно тисяч двадцять шкільних книгозбірень і по тому розіслав ці книгозбірні по школах! Видавництва таке замовлення виконати можуть і школа зразу пішла-б вільно без жадних перешкод. Тоді проти учоту та розподілення книжок ніхто не міг-би перечити. Але таких грошей не асигновано, і хто знає чи й буде така асигновка, а тим часом золоті книжкові гори лежать без ужитку серед загального книжкового голоду.

Торкнемось, нарешті, ще одної сторони в цій справі. Річ у тому, що книжковий рух зараз іде мляво ще й через те, що видавництва та книгарні не поспішають продавати книжки, вони одержують грошові знаки: а далі що? Далі треба на ті гроші купувати рукописи і головне добувати папір. Рукописів тепер не-бракує (як це було рік-два назад) але що до паперу, то тут справа стоїть погано. Не тільки нового паперу не дістанеш, але і того що єсть, не знаєш, як уберігти. Між тим торговельне правило каже, що товар варто і можна продавати лише тоді, коли за виручені гроші можна знов набути тогож самого товару. Тепер і виникає питання, чи єсть рація продавати тепер книжку? А коли нема, то видавництва і не поспішають турбувати, кого слід, і вказувати на ненормальний стан книжкового продажу. Очевидно, що справа цілком-би змінилась, колиб державний апарат, взявши в свої руки продаж та розподілення книжок, одночасно доставив би для видавництв потрібну їм кількість паперу і взагалі дав би їм можливість негайно реалізувати, виручені від продажу книжок, гроші.

Щож до питання про вільний продаж та розподілення книжок, то на нашу думку, одно другому не перечить. Цеб-то можна резумно сполучити одно з другим: оповістити як найширше, що продаж книжок вільний, що провозити книжки можна безборонно і т. д., але одночасно де котрі найбільш потрібні книжки для шкіл (підручники) брати на учот і розподіляти по всій Україні. Це буде гарно, але при одній умові: коли книжки негайно-ж буде великими партіями розсилатись по повітах, а видавництво буде так само негайно одержувати за книжку папір, або у крайньому випадкові гроші. Така постановка справи а-ні-раз не буде перечити сучасній державній практиці. Порівняймо наприклад з сучасними хлібопекарнями: винечений хліб негайно розподіляється між населенням, а пекарня одержує нову партію борошна. Або навпаки, що сказало-би населення міста, коли-б в пекарнях стояли гори винеченого хліба, але через щось не розподілялись між голодним населенням. Або, коли-б за хліб давали гроші, а муку навпаки взяли-б на учот і пекарням не видавали. А чим-же книжки гірше хліба?

Решту книжок, що не належать до загально потрібних, треба оповістити цілком вільною для продажу. Бо, коли в основу продовольчої політики класти лозунг „кожний мусить одержати по своїй потребі“, то, на-нашу думку, дуже трудно сказати, кому саме потрібні вірші М. Семенка, а кому навпаки більше потрібний „Кобзарь“.

От які думки зародились у нас про „золоті книжкові гори“ у Києві і про „пустиню Сахару“ на провінції. Ми виклали їх „sine ira et studio“ в цій короткій замітці, не для того, щоб підірвати чийсь авторитет, або зробити комусь шкоду. Ми знаємо, що жорстока дійсність дуже часто стає на перешкоді теорії. Мета цієї замітки тільки підкреслити де-котрі недоладності, як вони показуються з глибокої провінції, і звернути увагу кого-слід на ненормальність такого стану. Справа нашої культури, головним чином, стоїть на наших книжках, і через те ми полюбим свої книжки і болюємо душею, коли що-небудь стає на заваді в цій справі. А особливо прикро стає тоді, коли доводиться виправдувати і пояснити заходи уряду, котрий обіцяє народові особливу прихильність до народньої освіти,—перед аудиторією маленьких голівок, що за відсутністю книжок сумно сидять коло порожніх лавок.

Карна експедиція.

Епізод з найновішої історії української книги.

Чорносотенна реакція, що руїницькою хвилею набігла була на Україну минулої осені, жадної не проминула сфери життя і на кожній лишила по собі товстий шар брудного намулу. Скрізь девізом її було—назад. Назад до того блаженного часу, коли жменьці царських посіпак вільна воля була на все, коли народні маси вважано лиш за прогній для пишання верхів і волю перших ні за що ставлено, а законом були примхи того чи иншого помпадур, коли, одно слово, „сердито рыскаль звѣрь, а человекъ бродилъ пугливо“. Деникинщина проробила на очах у нас репетицію повної й безоглядної реставрації, і бардам її, як от В. Шульгинові, увижався вже „хтось“— „въ коронѣ царской“... Справді лишалось хйба традиційним способом укоронувати той „истиинно-русскій“ лад, що завели були старорежимники, „бывшіе“ люде,—та за цим певне діло й не стало б, як не спинилось воно перед нерозбірливим руйнуванням усього, що було не до смаку тим „бывшимъ людемъ“, які на мент один почувли себе знов необмеженими господарями в житті. Туца, завзята злість їх, тріумфуючи хвилеву перемогу, часто оберталась туди, де не сподівалась зустріти озброєну одсіч,—туди навіть найчастіше: момент одсічі раз-у-раз чи не найбільш важить у реставраційних заходах. Почавсь похід на культуру, найперш в одіозних щирому чорносотенству українських формах. Одним з найяскравіших та найвиразніших епізодів цього антикультурного походу невітнього вандализма була карна на книгу українську експедиція.

Інакше, як карною експедицією, того епізода не можемо назвати. Уважаючи, що їхне зверху і на завжди, люде цілком розперезалися і перестали оглядатись навіть на ту досить проблематичну пристойність, якою все-таки силкувалися були попередити свої вчинки притрусити. В справі з книгою, в цих нових позвах, що одразу розпочала з українством реставрована „едина неділима“—може найвиразніше одбилася справжня суть того „возрожденія Россіи“, за яке вхонились були всякі перелякані людці. І як сонце в манісеяській краплині, так у вчинках до того невідомого чиновничка Будиловича одбилась у повні ціла система оновленої по рецептам Шульгинів з Савєкками Росії. Новий Index prohibitorum libro-

rum—реєстр заборонених книжок—це нехай і найменша матеріальна шкода од Деникинщини, але з культурного погляду це таки—сміливо кажу—пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна зграя на Україні. Нижче читачі знайдуть той скромний пам'ятник у повній його красі, навіть за належними підписами, а тепер нагадаємо фактичну сторону справи.

Вже 8-го вересня українські газети подали звістку про наскок на колишню книгарню „Кіевской Старини“, що перейшла в посідання до видавничого кооператива „Книгоспілка“. Од невідомої до того нікому „Комісії для сбора военно-историческихъ матеріаловъ освободительной войны отъ большевиковъ“ зайшов якомсь до книгарні якийсь панок і почав вимагати, щоб книгарня негайно віддала йому „большевицьку“ і взагалі „антигосударственную“ літературу, погрожуючись за неслухнянство „государственной стражей“ („Рада“, ч. 6). На перший погляд було цілком неясно, що має тут чинити озброєна державною вартою комісія з таким довгим і нечупарним назвиськом; спочатку здавалось це не більш, як сепаратним наскоком занадто ретельного чорносотенного охочемонництва. Подавши переказану тут звістку, українська газета згадала про прокуратуру і радила їй „зацікавитись цим інцидентом і посадити панів з такими „военно-историческими“ примхами на належне місце“ („Рада“, ч. 7). Навіть „Кієвлянинъ“ спершу однекувався був і одхрещувався од цієї справи й назвав „самочиннимъ“ хазійнування в книгарні невідомого нікому цензора. Але коли представники книгарні подалися до самої комісії, то по розмові з головою її, Будиловичем, раптом инша стала картина. Трохи згодом пан Будилович виступив навіть у пресі з офіційною полемікою, і тоді вже кожен міг переконатись, що прокуратурі тут нема чого робити і не „самочинно“ діє пан Будилович. Виявилось, що вже 31 серпня приказом—правда, не опублікованим—військового губернатора за № 20 видано літературу „на потокъ и разграбленіе“ п. Будиловичеві. От що між иншим читавмо в тому історичному, коли хочете, документі:

„Комісії въ лицѣ помощника предсѣдателя В. А. Будиловича и чиновъ, имъ уполномоченныхъ, предоставляется право производить сборъ всякаго рода военно-историческихъ матеріаловъ, осматривать бывшія совѣтскія учрежденія, а равно архивы, музеи, библиотеки, фотографіи, типо-

графія, книжне, фотографічне і художественне склади і магазини, д'яють въ нихъ выемки предметовъ и матеріаловъ для Всероссійскаго Военно-Историческаго Музея и *принимать мѣры къ уничтоженію противогосударственной литературы* („Промінь“, ч. 14).

Відповідно до цього наказу й почав свою „роботу“ п. Будилович.

Син відомого професора - україножера й сам на час війни агент контр-розвідки, Будилович знав куди обернути свій подвійний нюх. Той нюх привів його на Безаківську вулицю до найдавнішої української книгарні, де на думку чина контр-розвідки, що волею військового губернатора призначений був українській книзі за Вольтера, було найбільш „напечатанихъ на нѣмецкія деньги (!) противогосударственныхъ изданій большевицкаго и самостійническаго направленій“, як пояснив сам д. Будилович у прецікавому листі, що надрукував згодом „Промінь“ (ч. 14). А втім спеціально-родинні риси й антипатії цього літературного Трефа виявилися в тому, що нищено самі українські книги. До „большевицьких“ виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...

З першого ж погляду („глазомѣръ, быстрота и натискъ“!) орлім оком своїм Будилович вибрав із українських книг і призначив на знищення 118 назв, „перечитавши“ їх за одну ніч! З довгого реєстру засудженої літератури видко, що саме спіяло на собі освічену увагу колишнього контр-розвідчика й професорського сянка. Питання державности України, національні справи не тільки в межах бувшої Росії, а й у „союзників“, республіканській лад, аграрна справа, популяризація історії, антимілітаризм, а також де-які спеціально-одіозні особи, як гетьман Мазепа—все це мало бути повернено на попіл. Траплялось контр-розвідчному орляті й очевидно переборщувати, і де-які книги пощастило потім одборонити,—напр. Огієнка „Вчімося рідної мови“, або Садовського „Спомини з російсько-турецької війни“, чи Юркевича „Сучасні сільські малюнки“. Але це крапля в морі. Більшість, бо 99 назв таки засудив Будилович, забрав і кинув у піч... З розмови представника книгарні з Будиловичем виявилися дуже цікаві подробиці того, як цей достойний агент своєї влади розуміє надану йому місію й чим свої прјсуди над книжками мотивує. Так, сконфіскувавши цілу низку книжок, виданих за царської ще цензури, Будилович пояснив це тим, що „вони підготували революцію 1917 р.“.

Конфіскаату книжок про єврейську справу оборонено сентенцією: „жиди й так багаті, а ви ще їм хочете допомагати“. „Ніякі аргументи,—писав у „Проміні“ д. М. Л., навівши список засуджених книжок,—не могли переконати д. Будиловича в тому, що ці книжки нічого протидержавного в собі не мають. Він твердо стояв на тому, що про Ів. Франка є досить багато писань, так що „виемка“ одної книжки (Заклинського) справі не пошкодить; що брошура Капельгородського („Українці на Кубані“) *образлива* для кубанців; що історія Коваленка дуже *вредна* книжка. Не допомоглося навіть з аргументом про логічну суперечність у вчинках д. Будиловича, який заборонив історію Коваленка в той час, коли не забороняється історія Грушевського“ („Промінь“, ч. 3). Правда, і на це Будилович мав свій контр-аргумент. Він спершу заявив був, що й історія Грушевського тієї ж варта долі, і коли він до якогось часу перші три томи її помилював, то „тільки через те, що вони уявляють з себе значну літературну і наукову цінність“. Чисто тобі отой Щедринів вовк: „а може... ха-ха... я тебе і помилюю“... Сиди, значить, тремти і дожидай своєї долі.

Ця непохитність деникинського агента коштувала українській літературі, як показує офіціальний документ, 40543 примірників книжки; *поки що*, на перший раз, сорок тисяч, бо Будилович добірався вже й до інших українських книгарень. Може бути, що де-які назви, які були на складі тільки на Безаківській, знищено цілком і до останнього примірника¹⁾. І це в той час, коли кожна друкована сторінка розцінюється, як скарб, коли справжній чувається голод на книжку. Але хіба це болить людям, що мали на увазі саму лиш реставрацію, що нищили не тільки революційні придбання, але й те, що на їх думку „підготувало революцію“! Тут справді всякі аргументи зайві й оцінка великої мороки не вимагає.

„Опираєсь на сочувствіе старыхъ добровольческихъ частей и воскресаящихъ полковъ бывшей Русской Арміи,—так писав у своєму листі до редакції „Проміня“ д. Бу-

¹⁾ Цього власне й домагався Будилович. Де-які книжки забрано в одному примірнику. Коли Будиловичеві сказано, що ці останні примірники призначено для національної бібліотеки, то він відповів: „моя місія знищити книгу цілком, а ви хочете віддати її туди, де з неї кожен зможе користуватись. Так і згадується класичне зітхання „собрать бы книги всё да сжечь“. Сучасні Скалозуби це зітхання старих часів змогли допровадити до життя.

дилович 30 вересня,—Комісія считаєть не соотвѣтствующимъ своему достоинству отвѣчать на клеветническіе выпады агенто́въ Петлюры и Бронштейна“ („Промінь“, ч. 14). Ось коли було вимовлено відповідне слово... Маємо військову силу—то й робимо, щò хочемо, і чхаємо на всіх і все. Правда, химерна доля була собі таки трохи пожартувала з такої спрощеної ідеології. Саме бо в той час, коли ці одверто-циничні рядки дійшли до читача, автор їх певне трусився під дощем десь за Дарницею: якраз на Покрову підпору д. Будиловича було виперто з Київа і його роботу припинено. Це була дуже промовиста пересторога, хоч вона одбилась потім не так на поході проти української вниги, як на його темні.

Я вже сказав, що инакше, як похід, як карну експедицію на українську книгу, цей епізод розцінювати не доводиться. Ніякої правової мірки, хоча од права дуже люблячи аргументувати денкивські публіцисти, тут прикладати не годиться. Жадного розуму теж відшукати не можна. Просто допались старі капостники й шибеники на мить до влади й використали її на те, щоб присутність свою новими капостями й мерзотою означити. Характерно, що не вважаючи на кивання в бік „агентів Бронштейна“, карна експедиція Будиловича обмежилась на самій українській літературі. Ще характерніше може те, що російська преса і російські круги цілком замовчали й не обізвались нічим на хазяйнування на очах у них карного загону Будиловича. Це показує, з одного боку, куди власне націлено було удар реставрованих капостників, а з другого—маєє принадно й перспективи „оновленої“ їхньою роботою „єдиної неделимої“ Росії—Росії цензури, контр-розвідчиків, баранячого рога й Кузькиної матері,—тієї Росії, в якій так часто лунали милостиві слова праволюбного вовка: „А може... ха-ха... може я тебе ще й помилую“...

Список книжок, конфіскованих в книгарні „Книгоспілки“ і спалених агентами Добр-армії.

1. Портрет гетьмана Ів. Мазепи (взято з „Альбома історичних портретів“, вид. 1909 р.	2061 прим.
2. Боротьба за землю і волю	5 „
3. Бочковський—Поволожені народи царської імперії	30 „
4. Відозва Укр. Державного Союзу до німецького народу	145 „
5. Вибір статей з Л.-Н. Вістника за 1911 р.	1 „

6. Винниченко—Салдатики	322 „
7. Височанський—Чи варто нам жаліти за царями?	11 „
8. Волховський—Як мужик попав у ярмо.	1593 „
9. Інструкція для військових агітаторів	52 „
10. Історія українського народу.	1 „
11. Гаврильченко—Співець в стані укр. республік. війська.	161 „
12. Гетьман Іван Мазепа, борець за волю України	3612 „
13. Годі нам бути в ярмі у чужинців.	809 „
14. Головка—Який державний лад мусить бути.	526 „
15. Грушевський М.—Українська Центр. Рада і її універсали.	120 „
16. Грушевський М.—Україна і Росія	673 „
17. „ На порозі нової України	83 „
18. Грушевський М.—З біжучої хвилі.	246 „
19. Грицинський—Пролетаріат пануючих та пригноблених націй.	5 „
20. Г. С.—Про автономію і федерацію	1 „
21. Гумерус—Самостійна Фінляндія	495 „
22. Д. Г.—Ірландська республіка	990 „
23. Дикий—Які мають бути земельні порядки в Росії	3 „
24. Донцов—Історія розвитку укр. державної ідеї	24 „
25. Донцов—Культура примитивизму	2 „
26. Драгоманов—Пропаший час.	2881 „
27. Єфремов—Єврейська справа на Україні	3 „
28. Заклинський—Ів. Франко як публіцист	882 „
29. Зразки судових актів	4 „
30. Календарь Просвітни. Берестя	14 „
31. „ Добродійного Т-ва на 1918 р.	692 „
32. Капельгородський—Українці на Кубані	342 „
33. Кащенко—Тяжкий гріх	629 „
34. „ За по?	49 „
35. Кобилянська—Юда	37 „
36. Коваленко-Коломацький—Каїн і Авель	240 „
37. Коваленко-Коломацький—Чим шкодять нам мазепинці?	1 „
38. Коваленко Гр.—Українська історія	6 „
39. „ В кривавім тумані	460 „
40. „ Оповідання з укр. історії	4 „
41. Когут—Україна і московський імперіялізм	33 „
42. Козлов—Неволя	710 „
43. Короленко—Кінець царської влади.	306 „
44. Королівство Київське по проекту Бісмарка	71 „
45. Костельник—Встань, Україно!	457 „
46. Котов—На передодні війни	1 „
47. Кропоткин—Комунізм і анархія	39 „
48. Левенко—Чому ми хочемо самостійної України	5910 „
49. Левенко—Якої нам треба самостійної України	72 „
50. Левитський—Вільна Україна	21 „
51. „ Сироти України	9 „
52. „ Сусіди	46 „
53. „ Український марш	36 „
54. Липа Ю.—Гетьман Іван Мазепа	6 „
55. „ Союз Визволення України	1158 „

56. Лібкнехт—Павуки та мухи	149	"
57. Маєвський — Загально-російські Установчі Збори	1043	"
58. Маєвський—Федерація і конфедерація	936	"
59. Його-ж — Федералізм	1100	"
60. " Червоний імперіялізм	1014	"
61. Майстренко—В огні та крові	22	"
62. Міхновський—Відносини до війни.	340	"
63. Михайленко—Визвольні маніфести рос. правительства	3	"
64. Назарук—Суспільні класи	1473	"
65. Островський—Гетьман Ів. Мазепа	12	"
66. Полуботок, мученик за волю України	111	"
67. Поляки і Євреї	8	"
68. Піменова—Постійне військо і народня міліція	252	"
69. Програми і статuti укр. партій	72	"
70. Рай—Сучасне політичне становище в Індії	606	"
71. Реннер—Проблема Сходу	78	"
72. Різниченко—Пилип Орлик	22	"
73. " Про гет. Пилипа Орлика	18	"
74. Рігмідін—Рідні звітхання	861	"
75. Робітнича справа в програмі Укр. правительства	13	"
76. Ручка—Російські соціалісти і терпіння війна	1	"
77. Русова—Що то є авт.-федер. лад.	253	"
78. Русини а москалі	25	"
79. Саліковський—Чого домагаються Українці	193	"
80. Скварко—Програма Нац.-дем. і радикальної партій	393	"
81. Скоропис-Йодтуховський — Табір полонених українців	176	"
82. Стебницький—Українська справа	359	"
83. " Українці и українці	181	"
84. Старицька-Черняхівська—Каїн та Авель	188	"
85. Сьогочасний—Чим шкодять нам євреї.	37	"
86. Суд на Україні і його звдання	251	"
87. Тищенко—Хто такий Винниченко	628	"
88. Труба—Державна казна	120	"
89. Украинская Жизнь (Сборник I)	10	"
90. Уайльд—Державність України.	1	"
91. Чого прийшли німці на Україну.	406	"
92. Чи є у нас по закону автономія.	1904	"
93. Шульгин—Політика	119	"
94. Ще не вмерла Україна	60	"
95. Щадилів—Економічна політика України	20	"
Разом		40543

Означенные въ семь спискѣ книги получили по уполномочію помощники предсѣдателя Военно-Исторической Комиссії Будиловича.

В. Будень.
Сироштань.

Подписи чиповниковъ Буденя и Сироштана удостоверяю. Помощникъ Предсѣдателя Комиссії для сбора военно-историческихъ матеріаловъ освободительной войны отъ большевиковъ.

Б. Будиловичъ.

Опріч поданого списка, ще такі книги призначені були до конфіскації; їх не знайдено одразу

в коморі книгарні, і книгарня зобов'язалась розшукати їх і дослати на знищення додатково.

96. Збірник пісень вішових і патріотичних	52	"
97. Козаччина	696	"
98. Пісні вільної України	9	"
99. Календарь Доброд. Т-ва на 1919 р.	24	"

Призначалися ще до конфіскації такі книги, але їх пощастило одвоювати:

1. Альбом історичних портретів (з його винято лиш портрета Мазени).
2. Бейер М.—Соціалізація землі і земельна власність.
3. Грінченко В.—Листи з України Наддніпрянської
4. " На роспутті.
5. " Брат на брата
6. " Як жив український народ.
7. Грушевський М.—З політичного життя старої України.
8. Донцов Д.—З приводу одної ересі.
9. Єфремов С.—Як визволитися з бідности робочим людям.
10. Злобинцев—Автономія України.
11. Каутський—Національна держава, імперіялістична держава і союз держав.
12. Огієнко—Вчимося рідної мови.
13. Різниченко—Батуринський шлях.
14. " На могилі гетьмана Мазени.
15. " Смерть Мазени.
16. Саловський М.—Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 р.
17. Самійленко В.—Україні.
18. Терниченко—Кривди українського хлібороба.
19. Юркевич О. Сучасні сільські малюнки.

С. Єфремов.

Статті на історичні й загально-культурні теми по українських газетах (вересень—жовтень—листопад 1919 р.)

Ми подаємо тут бібліографічні вказівки на той матеріал, який знаходиться по українських газетах („Рада“, „Промінь“, „Слово“) за невеликий час їх існування. Занотовано нами не всі статті, а лише ті, що так або инакше торкаються загально-культурних справ сучасного життя. Таким чином, відкинуто зовсім статті на політичні, економічні, суто-соціальні теми. В нашу бібліографію не ввійшли (за де-якими винятками) замітки хронікального характеру, фельетони, рецензії й дописи і навпаки введені були передові, редакційні статті, що торкалися взятої теми. Для зручності користування покажчик розбито на відділи. Після скороченої назви газети стоїть число (№) її, а в дужках зазначено день і місяць виходу числа.

I. Історія.

Красовський, Я. Роковини Української кредитової кооперації. Сл. 48 (26. XI).

Мих., Ол. Наше Минуте [журнал історії, літератури і культури. Ч. 1—2.]. Сл. 38 (13. XI).

Міяковський, В. Сторінка з історії боротьби за народню школу. Сл. 26. (29. X). [Про недільні школи].

Порський, Вл. З документів минулого. Пр. 56 (15—22. XII). [Документ 1910 р. з „охранного отделения“ з приводу майбутнього пам'ятника Шевченку в Києві].

„ „ Минуле й сучасне. Навколо пам'ятника Богдану Хмельницькому. Сл. 17. (11. X.). [Відношення до пам'ятника в різні часи].

II. Література.

Бурлака, Григорій Савич Сковорода (1794—27. X.—1919). Сл. 35 (9. XI).

„ Національне свято. [До 150-ліття з дня народження І. П. Котляревського]. Сл. 1. (21. IX).

Ефремов, Сергій. Фенікс (1769—1919). Р. 1 (16. IX). (Про І. П. Котляревського).

М. И. К. (Зеров, М. К.) Полтавські свята. Р. 8 (24. IX). (Спомини про свято Котляревського в 1913 р.).

Зеров, Мик. З літературної спадщини В. Кобилянського. Пр. 56 (15—22. XII).

Кость. Святкування пам'яті Г. С. Сковороди (Дописи). Пр. 33 (11. XI).

Міяковський, В. Д-р Омелян Огоновський (В 25-у річницю смерті). Сл. 29. (1. XI).

„ Літературні нариси І. Нові листи М. М. Коцюбинського. Сл. 43 (19. XI).

„ „ О. П. Стороженко. Сл. 51 (29. XI).

Могиланський, Мих. Епізод з життя М. Коцюбинського. Пр. 46 (26. XI).

Народньою тропою. (Передова). Р. 4. (19. IX). [Відношення села до пам'яті Котляревського].

Свято І. Котляревського в Полтаві. Р. 5. (20. IX).

Свято 125-х роковин смерті Сковороди в Харкові. Пр. 22 (28. X.).

Чорнецький, М. В Шашкевичові роковини (6. XI. 1811—6. XI. 1919). Сл. 32. (6. XI).

„ Сковородинське свято. Сл. 42 (18. XI). [В Українським Університеті].

„ Святкування пам'яті Г. С. Сковороди. Сл. 41 (16. XI).

III. Культурна справа.

Б., Л. На стару й вічно нову тему. Сл. 38. (13. XI) [Про боротьбу культур російської з українською].

„ Боротьба культур. Сл. 11. (4. X).

Боротьба з культурою [Передова]. Пр. 20 (25. X).

Г—зе, О. Плоди „розвісістої клякві“. Сл. 41 (16. XI). [Відношення ростовського уряду до укр. культ. справ].

Державні установи і українська мова [Передова] Пр. 39 (18. XI).

Джержя, М. До славних традицій. Пр. 2. (30. IX).

Ефремов, Сергій. Без клопоту. Пр. 14. (14. X).

„ З старовини. Пр. 13. (12. X).

„ Непримиренні. Р. 4 (19. IX); 5 (20. IX); 6 (21. IX); 7 (23. IX).

„ Підпанки. Пр. 7 (5. X).

„ Під хмарним небом. Пр. 55 (7. XII).

„ Сліпого часу. Пр. 11 (10. X); 12 (11. X).

Ленський, Пав. Іспит російській культурі. Пр. 6 (4. X).

Мазюкевич, Павло. Довкола. Р. 2 (17. IX).

„ Зовсім поважно. Пр. 11 (10. X). [Про „малоросів“].

„ Перспективи. Р. 1 (16. IX).

„ Польща та Україна. Пр. 53 (4. XII).

„ Поміж двох утопій. Пр. 21 (26. X).

Ніковський, Андрій, редактор „Нової Ради“. Лист Редактора „Нової Ради“. Пр. 36 (14. XI). [З приводу брошури Ан. И. Савенка „Українці или Малороссы“].

„ Наша сила. Р. 2 (17. IX).

„ Ненька Україна. Пр. 31 (8. XI).

„ Русь, Україна і Малоросія. Пр. 18 (23. X).

„ Третій Рим. Пр. 27 (2. XI).

Павич, „Малоросійське“. Пр. 1 (27. IX). [Новий курс життя на Україні].

Потоцький, О. Перед новими шляхами. Пр. 2. (30. IX).

Просто. [Передова]. Пр. 14 (14. X). [Становище української справи в офіц. кругах].

Редакція. На захист культури. Пр. 56 (15—22. XII).

С., В. Російське громадянство і українська справа. Сл. 34 (8. XI).

„ Теорія і практика. Сл. 7 (30. IX). [Відношення ростовського уряду до культурної укр. справи].

Саліковський, Ол. Про український народ (присвячується російським і малоросійським письменникам). Пр. 7 (5. X); 8 (7. X); 9 (8. X).

Смуток, П. Був собі Сашка (Кілька глав з „Історії русскої культури“ В. Шульгиня. Пр. 11 (10. X) [Відношення до українства на протязі XIX і XX віків].

„ Два світогляди. Пр. 35 (13. XI).

„ Memento. Р. 1 (16. IX). [Статтю сконфісковано цензурою].

„ Слова та діла. Р. 4 (19. IX).

„ Феклина віра. Пр. 29 (6. XI).

Українські культурно-національні перспективи [Передова стаття]. Сл. 29 (1. XI).

Ченіга, Я. Культурні обов'язки. Сл. 13 (7. X). [Про обов'язки громадянства перед дитиною].

IV. Педагогія і школа.

Азбучна істина. Пр. 2 (30. IX). [З приводу заяви учительства всіх національностей про українську школу].

Б., Л. Діло честі. Сл. 4 (25. IX). [Про громадську допомогу школі].

„ Освітні перспективи. Сл. 23 (24. X).

„ Школа та кооперація. Сл. 8 (1. X).

„ Ще до справи боротьби за українську школу. Сл. 6 (27. IX).

Гермайзе, О. Державна чи приватна. Сл. 38 (13. XI). [Про українську школу].

Г—зе, О. Ревізія Українських гімназій. Сл. 45 (21. XI).

Д., О. Дошкільне виховання. Сл. 16 (10. X).

Дорош, С. На день учительських виборів. Пр. 53 (4. XII).

„ Організація фінансування Українських шкіл. Пр. 40 (19. XI).

„ Педагогіка і політика. Пр. 46 (26. XI).

22. XII). " " Українська школа. Пр. 56 (15—

X); 17 (22. X); 19 (24. X); 21 (26. X); 28 (4. XI).

Дорошкевич, Ол. Центр і периферія. Пр. 39. (18. XI).

Єфремов, Сергій. З історичних паралелів. Пр. 27 (2. XI).

З—ич, Я. Українці до української школи. Ст. 7 (30. IX).

На іспиті [Передова]. Пр. 23 (29. X).

Не по ковах, так по оглоблях. [Передова]. Пр. 4 (2. X). [Київське учительство про українську школу].

П—х, П. На шкільні теми. Вони держать іспит. Ст. 34 (8. XI).

П., П. Як добути коштів на удержання наших шкіл? [На підставі досвіду Галичини]. Ст. 4 (25. IX).

Ромул. Непримирення суперечність [Історична справка]. Пр. 24 (30. X).

С., В. Оборона школи. Ст. 17 (11. X).

Обтрусіть порох. [Передова]. Р. 5 (20. IX). [Становище питання про українську школу].

Тернистим шляхом [Передова]. Пр. 53 (4. XII).

Українська людність в боротьбі за рідну школу. Пр. 45 (25. XI).

Ченіга, Я. Незрозумілі питання. Пр. 3 (1. X).

" " Оптимізм чи песимізм? Ст. 10 (3. X).

" " Школа і громада. Р. 3 (18. IX).

V. Наукові заклади.

Бурлака. В річницю Кам'янець-Подільського Університету. Ст. 21. (22. X).

" " Українська Академія Наук. Ст. 26 (29. X).

Єфремов, Сергій. Втрачений секрет. Пр. 32 (9. XI). [Про український університет].

" " Не некролог. Пр. 9. (8. X). [Про Укр. Акад. Наук].

Красвий, Я. Важлива кооперативна справа. Ст. 9 (2. X). [Про Український Кооперативний Інститут].

М. Цінна наукова страта. Ст. 3. (24. IX). [Загибель матеріалу для історично-біографічного словника Холмщини і Підляшша, який зібрався з 80-х р. під проводом В. Б. Антоновича].

Міжковський, В. Доля архивної справи. Ст. 29 (1. XI). [Проект утворення Національного Архиву].

Ніковський, Ан. Академія Наук. Пр. 7 (5. X).

П—ий, Є. Український Вищий Педагогічний Інститут у Києві. Ст. 5 (26. IX).

VI. Преса і книжка.

Вічний попишач. Пр. 4 (2. X). [Становище преси].

Єфремов, Сергій. Субсидія, рептилія і українська преса. Пр. 37 (15. XI); 38 (16. XI); 43 (22. XI). [Останню статтю викреслено цензурою].

Книжка в небезпеці. Пр. 1 (27. IX).

Л., М. В справі походу на українську книжку. [Лист до редакції]. Пр. 3 (1. X). [З списком книжок, зконфіскованих Б. А. Будиловичем].

Наскок на книгу. [Передова]. Р. 7 (23. IX). [Конфіскація українських книжок д. Будиловичем].

Ніковський, Ан. Національний більшевизм. Пр. 11 (10. X). [Знищення де-яких російських книжок по наказу Діректорії].

Нова конфіскація українських книжок [Хроніка]. Пр. 7 (5. X).

Пояснення Будиловича. Пр. 14 (14. X).

С., В. Українська преса і український читач. Ст. 38 (13. XI).

Цензурні перспективи. Пр. 24 (30. X).

VII. Мистецтво.

Василько, А. Музична драма. Пр. 13 (12. X).

Б., Л. Невідкладна справа. Ст. 27 (30. X).

[Про театр].

Лепський, П. В Київській художній школі. Пр. 54 (6. XII).

Міштал, О. Театр — справа громадська. Ст. 13 (7. X).

VIII. Кооперація.

Азовський, Іван. Перемога кооперації. Пр. 2 (30. IX).

Valle. Кооперативний централізм на Україні. Пр. 2 (30. IX).

В тісному куті [Передова]. Пр. 10 (9. X).

Задругар. На увагу кооперації. Ст. 16 (10. X).

Л., М. Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз. Пр. 4 (3. X). [З списком впаць Союзу].

С., П. Кооперація на Слобожанщині. Пр. 42. (21. X).

Харченко, Ант. Спекулятивна смердяковщина. Пр. 17 (22. X). [Відношення до кооперації в російських колах].

IX. Українські церковні справи.

Vigilans. Безплідна смоковниця. Пр. 50 (30. XI).

" " Де що про наші церковні справи. Пр. 4 (2. X).

Козимський, П. Про українську церковно-світову справу. Пр. 23 (29. X).

Мазюкевич, Павло. Договірився. Пр. 28 (4. XI). [З приводу статей М. Слободського в „Кіевлянині“ про укр. церковну службу].

" " Каміння воціє. Пр. 22 (28. X).

" " Коло вимови. Пр. 17 (22. X).

" " На початку. Пр. 14 (14. X).

" " Окремішности української церкви. [Будівельні та інші артистичні окремішности укр. церкви, яко покажчик укр. релігійного світогляду]. Пр. 37 (15. XI); 38. (16. XI); 42 (21. XI); 44 (23. XI); 46 (26. XI); 49 (29. XI); 50 (30. XI).

" " Підрахунки. Пр. 7 (5. X); 8 (7. X); 9 (8. X). [Про укр. церковн. рух].

" " Релігія будучини. Пр. 24 (30. X); 26 (1. XI).

" " Український Синод і Російська духовна та світська влада. Пр. 19 (24. X).

" " У приймах. Пр. 12 (11. X).

" " Ще про вимову. Пр. 21 (26. X).

Ніковський, Ан. Мирним шляхом. Пр. 9 (8. X).

Павич. Воля віри. Пр. 2 (30. IX).

" " Київський митрополит і українська вимова в церкві. Пр. 28 (4. XI).

" " Кризис. Пр. 6 (4. X). [Про службу на укр. мові].

Ромул. Старовина і новина. Пр. 2 (30. IX). [Справа з українськими парафіями].

Х. Вражіння з сучасного життя.

Б., Л. З сучасного життя. 1. На селі. Сл. 8 (1. X).

" " З сучасного життя 2. Якої вони хочуть школи. Сл. 19. (14. X). [Думки села про шкільну справу].

Васильчук, М. З дорожніх вражінь. Сл. 15 (9. X); 16 (10. X). [По території, занятій повстанчим військом]

Е. П. Під владою Махна. Пр. 37 (15. XI).

Заславський, Д. По нормі. Сл. 2 (23. IX). [Спомини про чрезвичайку].

Вражіння. Сл. 20 (21. X). [Відход з "Київа" 14—16 X].

Івченко, М. Затуркані. (Біжучі вражіння) 1. По дорозі. Сл. 18 (12. X). [З життя укр. села].

Ковалик, Івась. Отаман Оскілко. Пр. 32 (9. XI).

Л. Д. М. Під польським орлом. Сл. 50 (28. XI); 52 (30. XI); 53 (2. XII). [В окупаційній зоні поляків на Волині].

Мазюкевич, Павло. По тім боці. Пр. 33 (11. XI).

Недоля, Дмитро. По рідним країнам. (Подорожні вражіння) Сл. 55 (1. XII); 57 (7. XII). [На Поділлію].

Правобережець, М. Звенигородка (на Київщині) Большевицька влада. Повстання. Ліквідація большевизму. Влада Директорії. Влада добровольців. Останні настрої. (Допис) Пр. 22 (28. X).

Різниченко, Вас. Большевики в Конотопі. Пр. 19 (24. X).

Саліковський, Ол. До тихого Дону (Вражіння подорожі, зустрічі й спостереження). Пр. 54 (6. XII); 55 (7. XII).

" " До тихого Дону (з вражінь недавньої подорожі). Пр. 56 (15—22. XII).

Слинько, М. Донські та Полтавські вражіння. Пр. 4 (2. X).

Хоменко, О. На південнім Сході. (Лист з Ростова над Доном). Сл. 56 (6. XII).

ХІ. Некрологи.

Саліковський, Ол. Валеріян Боржковський. Пр. 2 (30. IX).

М-та, О. Андрій Григорович Вязлов. (Некролог). Сл. 26. (29. X).

Єфремов, Сергій. Пам'яті А. Г. Вязлова. Пр. 22 (28. X).

Стебницький, П. Пам'яті вірних. (А. Вязлов, Л. Жебуньов, Ф. Матушевський). Пр. 54 (6. XII).

Яринович, А. На біжучі теми. Дорогі й близькі [А. Вязлов, Л. Жебуньов, Ф. Матушевський] Пр. 53 (4. XII).

І—н. Гуго Газзе. (Некролог). Сл. 38 (13. XI).

Зайцев, Пав. П. Я. Дорошенко. Пр. 1 (27. IX).

Могиланський, Мих. Пам'яті М. Євшана. Пр. 54 (6. XII).

Дорошкевич, Ол. Пам'яті Л. М. Жебуньова. Пр. 44 (23. XI).

Єфремов, Сергій. Пропагандист - романтик. Пам'яті Л. М. Жебуньова. Пр. 41 (20. XI).

М-та, О. Леонид Миколаєвич Жебуньов (Некролог). Сл. 43 (19. XI).

" " Боніфатій Артемович Камінський (Некролог). Сл. 41 (16. XI).

Чумак, В. Фрагменти минулого. (Світлій пам'яті друга Б. А. Камінського). Сл. 44 (20. XI).

Азовський, Ів. Пам'яті Кузьми Коржа. Р. 3 (18. IX).

Єфремов, Сергій. Пам'яті вчителя. Захар. Ів. Краковецький. † 30. X. 1919. Пр. 45 (25. XI).

Р—л. З. К. Левицька. Посмертна згадка. Пр. 23 (29. X).

Майстренко, Х. Є. Ліхнякевич. († 28. IX. 1919 р.). Пр. 10 (9. X).

Д., І. Ф. П. Матушевський. Сл. 54 (3. XII).

Єфремов, Сергій. Пам'яті товариша - друга. Ф. П. Матушевський. Пр. 51 (2. XII); 52 (3. XII).

Кобець, О. Над свіжою могилою. Пам'яті Ганни Алексієвни Мініної-Харченко. Пр. 24 (30. X).

Єфремов, С. Пам'яті В. П. Науменка († 8. VII. 1919). Р. 1 (16. IX).

Кооператор. І. І. Осадчий. Сл. 53 (2. XII).

С., П. І. І. Осадчий. Пр. 51 (2. XII).

Петрос. Виктор Дмитрович Петрушевський. Р. 2. (17. IX).

Зеров, Мик. А. А. Пінчук. Сл. 19. (14. X).

Собчинський, Петро. С. Ф. Платонов. Пр. 26 (1. XI).

Самотній, Гриць. Микола Саловий. Р. 2 (17. IX).

Майстренко, Х. Гр. А. Чупринка. Р. 3 (18. IX).

Зайцев, Пав. Пам'яті друга. [К. В. Широцького]. Р. 7 (23. IX).

Ніковський, Ан. К. Широцький. (Некролог) Р. 7 (23. IX).

Зайцев, Пав. Проф. К. В. Широцький. Сл. 3. (24. IX).

В и д а в н и ч а х р о н и к а.

25-літній ювілей С. О. Єфремова.

11-го березня українське громадянство м. Київ відсвяткувало 25-літній ювілей С. О. Єфремова.

На товариському обіді, який було улаштовано ювілейним комітетом, зібралися представники всіх громадських, наукових, кооперативних інституцій та представники літератури й мистецтва.

Збори почалися промовою заступника голови т-ва акад. А. Ю. Кримського, який, вітаючи ювіляра, як господар хати (збори відбувалися в помешканню Укр. Наук. Т-ва), повідомив збори про обрання С. О. Єфремова дійсним членом Академії Наук. Далі говорив голова ювілейного комітету О. Саліковський і охарактеризував ювіляра, як людину. Про Єфремова, як громадського діяча говорили П. Стебницький і П. Зайцев; як про письменника—М. Зеров. Делегація Укр. університету повідомила ювіляра про те, що філологічний факультет присудив йому ступінь доктора українського письменства honoris causa; представник академії мистецтва відчитав постанову академії про обрання С. Ол. членом Ради мистецтва. В. К. Прокопович підніс ювілярові від українського громадянства старе видання книги Л. Барановича „Меч духовний“, як символ тої боротьби, якій С. Ол. всі сили віддав.

Виступали з промовами і представники кооперативів: М. О. Литвицький, В. Д. Коваль і др.

Ювіляр, відповідаючи промовцям, сказав, що вище всього іншого в своїй діяльності він ту справу ставив, яку робив, як письменник, і звання письменника найбільш цінує, і висловив віру в перемогу тих культурних і демократичних ідеалів, які представники українського письменства собі ставили: М. О. Литвицький В. Д. Коваль і др.

Ювілейний комітет, виділив з себе редакційну комісію, яка має видати на честь ювіляра збірник.

Редакцію збірника взяли на себе: О. Саліковський, П. Стебницький, Ан. Ніковський.

План збірника має бути такий: 1. Автобіографія С. О. Єфремова; 2. Опис ювілейного вшанування; 3. Бібліографія про С. О. Єфремова; 4. Статті на різних мовах; 5. Красне письменство; 6. Про діяльність С. О. Єфремова; 7. Статті по всім галузям, яких торкався С. Ол. Єфремов.

До участі в збірнику запрошено: В. Прокоповича, В. Садовського, М. Зерова, П. Зайцева, В. Міяковського, А. Лободу, Л. Лічкова, О. Дорошківича, Г. Тисяченка, В. Дурдуковського, В. Бойка, В. Якубського, Ол. Шульгина, О. Лотоцького, М. Славинського та інші.

● Подільське Видавниче Товариство „Дністер“. Підручники вийшли: *О. Дроблюк*. Арифметика дробових чисел. 1919 р.; *О. Дроблюк*. Арифметика. Післядробова частина (стосування, пропорції та правила: потрібні, відсоткові та інші). 1920 р.; *Н. Григорійв*. Всесвітня історія. Стародавній світ. 1920 р.; *І. Трояновський*. Курс природознавства. Ч. I. Нерість: повітря, вода й земля. Переклад В. Шаравського. 1920 р.; *І. Трояновський* та інші. Оповідання з природознавства; Переклад В. Шаравського. 1920 р.; *І. Трояновський*. Ботаніка. Переклад О. Ватич. 1920 р. Друкується: *Н. Григорійв*. Всесвітня історія. Середні віки; *М. В. Хемія*. Курс середньої школи; *Огньов*. Зоологія. Переклад Ю. Русова. Готові до друку: *О. Дроблюк*. Арифметика цілих чисел (Видавня друге, поправлене); *Ляй*. Психологія. Переклад з нім. М. Гаврищука; *Генсель*. Електротехніка дужого пруду. Переказ інженера С. Риндика; *Н. Григорійв*. Всесвітня історія. Нові часи; *С. Безрідний*. „Зерно“. Читанка для II, III, IV групи; *В. Воляновський*, *С. Безрідний*. Практичний курс правопису. Ч. I, II й III. Порадник до курсу правопису; *М. Гаврищук*. Методика навчання; *Ляй*. Наука виховання та навчання. Переклад М. Гаврищука; *Ляй*. Трудова школа. Переклад М. Гаврищука; *Д-р Геринович*. Фізична географія. Для вищих клас шкіл середніх; *його-ж*. Основи географії. Підручник для 3—4 року навчання; *Коган*. Історія всесвітньої літератури. Т. I. Ладяться до друку: *Челпанов*. Вступ до філософії. Переклад О. С-кого; *його-ж*. Психологія.

Переклад О. С-кого; Проф. *Фармаковський*. Машинознавство. Переклад інж. С. Риндика; *С. Риндик*. Фізика. Курс середньої школи; *Крубер, Чефранов та інші*. Всесвітня географія. Ч. I, II і III; *Коган*. Історія всесвітньої літератури. Т. II та III. Книжки для самоосвіти. Вийшли: *Г. Бокль*. Природа та цивілізація. 1919 р. Переклад С. Риндика; *Іванов, І.* Халдеї. Культурно-історичний нарис. Переклад В. Свідзінського. Готові до друку: *Гізо*. Історія цивілізації в Європі. Переклад Д. Бузька; *Густавсон*. Популярна біологія. Переклад Семиренка; Проф. *Тимірязєв*. Життя рослин. Переклад В. Свідзінського; *Бельше*. Нова книга Битія. Переклад С. Риндика; *Жан-Жак Русо*. Громадська умова. Переклад І. Косенка; *В. Оствальд*. Натурфільософія. Переклад С. Риндика. *Давид С.* Соціалізм та сільське господарство. Пер. Шіянова.—Економіка, кооперація та сільське господарство. Вийшли: *Волошиновський та інші*. Розмови про кооперацію. 1912 року. *Волошиновський та інші*. 23 листки про кооперацію. 1912 року. III. *Жід*. Шлях до щастя. (Пророкування Фурьє). 1919 року. Переклад В. Сочинського; III. *Жід*. Кооперація та робітництво. 1919 року. Переклад В. Сочинського; III. *Жід*. Булучина кооперації. 1919 року. Переклад В. Сочинського; III. *Жід*. Кооперація. Які зміни має зробити кооперація в економічному житті. 1920 р. Переклад В. Сочинського; *Ф. Лисенко*. Сіль на Україні. 1920 року. Готові до друку: *Франкфурт*. Цукрові бураки; *Герман*. Свійська птиця.—Красне письменство. Вийшли: *С. Руданський*. Твори. Т. I. 1911 р. *І. Волошиновський*. Дріжджі. Оповідання з селянського життя. 1911 р. *В. Стефанік*. Новина та інші оповідання. 1917 р.; *його-ж*. Камінний хрест та інші оповідання. 1917 і 1920 р.; *М. Вовчок*. Маруся. Історичне оповідання. 1920 р. *С. Руданський*. З історії України. Вірші. 1920 р.; *Козацька вдача*. Вірші. 1920 р.; *Едгар По*. Золотий жук. Переклад І. Мисика. 1920 р.; *Гліньський*. Шалапут. Жарт. Переклад И. Стадника. 1920 р. Готові до друку: *К. Флямаріон*. Уранія. Роман. Переклад В. Дубровського; *Р. Стівенсон*. Острів скарбів. Переклад І. Мисика; *Ж. Верн*. Подорож до місяця. Ч.ч. I та II. Переклад Грунського; *його-ж*. Подорож до центру землі. Переклад Тарабан; *його-ж*. Довкола землі за 80 днів. Переклад І. Мисика; *М. Гоголь*. Вій. Переклад В. Свідзінського; *Вольтер*. Білий бик. Роман. Переклад Мухина; *Я. Кваніль*. Вільні хмари. П'єса. Переклад И. Стадника. *Рубакін*. Чорний Негус. Історичне оповідання. Переклад З. Свідзінської.

● Видавниче Товариство „Всесвіт“ у Києві має на меті популяризувати і як найширше розповсюджувати добре видані кращі твори західно-європейської літератури науково-популярного характеру і красного письменства. Для цього в недалекому часі передбачається видання місячника „Всесвіт“, в якому друкуватимуться новини чужоземної літератури. Маючи також намір поповнити наші шкільні книгозбірні відповідними науково-популярними і літературними книжками, видавниче товариство „Всесвіт“ готує до друку такі з них: 1. В. Бельше. Загибель світу; 2. А. Вернштейн. Подорож по всесвіту; 3. Проф. Франсе. Кохання у рослин; 4. Пуше. Життя землі. 5. В. Бельше. Од баціли до малпи; 6. Історія про крихту соли; 7. Дружбін. Розум та звички тварин; 8. Єльчин. Про вимерлих тварин; 9. Рубакін. Оповідання про здобутки людського розуму. 10. Ігнатєв. Колумбове яйце; 11. Д. Ервільї. Пригоди доісторичного хлопчика; 12. Гранстрем. Олена Робінзон.

● Пропамятна книга. З ініціативи Головної Ради співробітників центральних державних установ („Централ“) має незабаром розпочатися друкування Пропамятної Книги життя і праці центральних установ У. Н. Р. і їх співробітників евакуаційного періоду, починаючи з січня 1919 року. Друкування цієї книги доручено Видавничому Товариству „Всесвіт“ у Києві. Зважаючи на те, що сама думка про заснування цього видавничого товариства виникла і здійснена урядовцями центральних державних установ під час невільного мандрування Уряду У. Н. Р., Видавниче Товариство „Всесвіт“ видання цієї книги, яка матиме назву: чи „По дорозі до волі“ чи „Хрестним шляхом“, вважає за свою власну дорогу справу і прикладе всіх зусиль, аби цю книгу було видано як найкраще.

Видавниче Товариство „Всесвіт“ і „Централ“ звертаються з великим проханням до всіх, хто може дати матеріал для цієї книги (статті, вірші, фотографічні картки, малюнки і т. и.), надсилати їх до Голови „Централу“ Петра Білоскурського (Кооператив співробітників центральних державних установ, Кам'янець, Центральна площа, Ч. 2) чи до Товариша Голови „Централу“ Івана Мисика (Кам'янець, проспект Тараса Шевченка, Ч. 21).

● В Берні за останні роки (1918, 1919), заходами і коштом Є. К. Лукасевича видано такі книжки по українському питанню: 1. P. Stebnitsky: L'Ukraine et les ukrainiens.—2. L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente. Exposé politique de l'ex-ministre Ukrainien des affaires étrangères Alexandre Choulguine.—3. C-te M. Tyszkiewicz. La littérature Ukrainienne (d'après M. Serge Efremov, M-me O. Efimenko, Prof. Hrouchevsky et d'autres écrivains ukrainiens).—4. Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suède (1569 — 1764), publiés avec notices explicatives et cartes par C-te Michel Tyszkiewicz: I. Avec une étude sur la Russie, la Petite-Russie et l'Ukraine par M. Serge Cheloukhine (карта України вийшла окремою відбиткою).—5. D-r Myron Kordouba. Le territoire et la population de l'Ukraine. Contribution géographique et statistique.—6. L'Ukraine, un aperçu sur son territoire, son peuple, ses conditions culturellés, ethnographiques, politiques et économiques.

В Лозанні вийшли: 1. Jean Pélissier. Ce qui s'est passé en Ukraine. Justice au Garibaldi Ucrainien, Petlioura.—2. C. M. T. L'Ukraine en face du congrès.

● Часописи в Галичині. 1920. 1. „Світ дитини“, ілюстрований часопис для дітей, виходить 2 рази в місяць. Адр.: Видавництво „Світ дитини“ у Львові, вул. Зіморевича ч. 3.—2) „Наша мета“, часопис робітничого жіноцтва, що-тижневик. Львів, вул. Руська ч. 3, 1-ий поверх. 3) „Професійний Вістник“, орган Союзу професійних організацій. Львів, Руська вул. ч. 3.—4) „Залізничник“, орган орг. укр. залізничників, Львів, Руська 3.—5) „Земля і Воля“, часопис для сільського пролетаріату, орган укр. соц-дем. партії. тижневик, Львів, вул. Руська 3.—6) „Промінь“, орган укр. соціал. молоді. Місячник. Львів, вул. Руська ч. 3.—7) „Вперед“, щоденна газета, орган укр. соц-дем. партії. Львів, вул. Руська ч. 3.—8) „Громадська Думка“, щоденник у Львові, Ринок 10.—9) „Господарь“, часопис сільського господарства, редагує М. Творидло. Ужгород на Угорській Україні.—10) „Життя і Мистецтво“, ілюстрований місячник літератури, мистецтва й культури ч. 1. ц. 20 м. редакція: Львів, Ринок 10.

Літературне життя.

(Звістки та чутки).

◁▷ Академик Ор. Ів. Левницький переклав на українську мову свою цікаву працю „Нариси побутового життя на Україні XVII — XVIII в.в.“ Книжка значно доповнена, порівнюючи з першим виданням (друкувалися нариси ці в „Кіевск. Стар.“ на мові російській). Книжку купило видавниче т-во „Друкарь“.

◁▷ Поет Микола Вороний виготовував нове видання своїх поезій в 2-х томах. Видання це придбано т-вом „Друкарь“.

◁▷ Академик М. Г. Бурачек написав монографію про пок. художника Ол. Ол. Мурашка.

◁▷ Цими днями вийде з друку „Антологія римської поезії“ — переклад М. Зерова, з обгорткою акад. Г. І. Наріута, видання т-ва „Друкарь“. Те ж саме товариство придбало збірку нових поезій Я. Савченка і три збірки поезій Павла Тичини: перша—нове доповнене видання „Совішних кларнетів“ вже закінчується друком; друга збірка „Плуг“ — друкується; третя — „Замість сонетів і октав“ остаточно оброблена автором. До другої збірки ввійдуть, між іншим, два цикли поезій під назвою „Моя Мадонна“ й „Псалом залізу“.

◁▷ Також цими днями т-во „Друкарь“ випускає в світ книжку А. В. Ніковського „Vita nova“ —критичні нариси, присвячені представникам новішої української поезії — М. Рильському, П. Тичині, М. Семенкові та Я. Савченку.

◁▷ Письменник Модест Левницький написав підручник для шкіл „Гігієна“.

◁▷ Він же виготовував до другого видання свою „Українську граматику“.

◁▷ Він же переклав укр. мовою французький роман „Останній Романов“, що за 1 1/2 року вийшов у Франції 101 виданням.

Видавець—Т-во „Час“.

Редактор—М. Зеров.

Покажчик авторів, що писали в 17—28 ч.ч. „Книгаря“. За 1919 р. було уміщено статті та замітки.

Азовський, Ів.—1489. *)
 Айзевшток, І.—1864.
 Богацький, П.—1067, 1189.
 Богданович, Ст.—1422, 1506.
 Войко, В.—1187, 1475, 1617.
 Вем, А.—1661, 1815, 1889.
 Буда, С.—1926.
 Бурачек, М.—1773.

*) Цифри показують сторінки на яких містились рецензії.

Бурчак, Л.—1149, 1389, 1471, 1859, 1875.
 Волошин, Ол.—1202, 1940.
 Гавриш, Ф.—1192.
 Гай, П.—1150.
 Ганцов, В.—1400.
 Гермайзе, О.—1719.
 Гіляров, С.—1766.
 Горецький, П. — 1390, 1477, 1618, 1750,
 1768, 1856, 1872, 1874.
 Данилевич, В.—1137, 1167, 1181, 1611, 1667,
 1724, 1840, 1912.
 Дяквій, В.—1140, 1227.
 Діхтять, Ол. — 1050, 1059, 1061, 1144.
 Дмитренко, Гр.—1671.
 Дорошенко, Д.—1065.
 Дорошкевич, Ол.—1909.
 Дубяньський, В.—1048, 1194, 1730, 1734, 1842,
 1861.
 Дубровська-Трикулевська, Н.—1772, 1773.
 Дурдуковський, В.—1955.
 Ернст, Ф.—1300, 1410.
 Єфремов, С. — 1067, 1257, 1269, 1281, 1423,
 1460, 1489, 1529, 1642, 1681.
 Житецький, Гн.—1241, 1273.
 Жук, М.—1497.
 Жучевко, М.—1129.
 Зайцев, П. — 1161, 1383, 1409, 1573, 1619,
 1657, 1778, 1783.
 Зеров, М.—1045, 1101, 1212, 1225, 1277,
 1305, 1349, 1421, 1492, 1498, 1581, 1769,
 1868, 1912.
 Іванич Гр.—1675, 1855, 1935.
 Івченко, М.—1308.
 Ішуніна, М. 1194, 1201, 1203, 1397, 1465,
 1638, 1641, 1749, 1762, 1941.
 Кисіль, Ол.—1074, 1421, 1870.
 Ковалевський, О.—1025, 1136.
 Ковалевський, Ю.—1433.
 Комендант, П.—1863.
 Косоногов, Й.—1757.
 Краєвий, Я. — 1213, 1294.
 Кудрицький, М.—1203, 1295, 1301.
 Ларин, В.—1683.
 Лобода, Ан.—1555.
 Майстренко, Х. 1046, 1142, 1151, 1229, 1232.
 Марковський, М.—1071, 1131, 1146, 1373, 1746.
 Меженко - Іванів, Ю. — 1494, 1599.
 Меленевський, Ю. — 1075.
 Мицюк, О.—1040, 1067.
 Міхновський, О.—1135, 1211.
 Міяковський, В.—1486, 1714, 1819, 1837, 1895.
 Могилянський, Мвх.—1133, 1465, 1923, 1925,
 1944, 1951.

Можейко, Я.—1945.
 М. З.—1947.
 Мукалов, М.—1152, 1197, 1198, 1286.
 Піковський, Ав.—1209, 1290, 1406, 1537, 1587,
 Новак, І.—1186.
 Оплоков, Ів.—1019, 1411, 1724.
 Паночіні, С.—1142, 1200, 1208, 1218, 1226,
 1283, 1287, 1291, 1310, 1398, 1637, 1761,
 1763.
 Плевако, М.—1744.
 Пожарський, П.—1214, 1216, 1218, 1277, 1304,
 1386.
 Попов, О.—1843, 1846, 1848, 1917, 1919.
 Поточний, В.—1048, 1601, 1851, 1881, 1931.
 Прихоженко, Ів.—1043, 1063, 1385, 1387,
 1411, 1468, 1471, 1616, 1700, 1738, 1744.
 Ревуцький, Д.—1109, 1276, 1307, 1378.
 Редакційні. — 1017, 1232, 1233, 1513, 1645,
 1777, 1781, 1782, 1949, 1961, 1962.
 Р—л.—1876.
 Романовський, В.—1457, 1801.
 Романовський, М.—1121, 1478.
 Рулів, П.—1563.
 Русова, С.—1055, 1063.
 Сагарда, М.—1245, 1337, 1543.
 Садовський, В.—1725, 1736, 1844.
 Саліковський, Ол.—1455.
 Сиявський, О.—1622, 1750.
 Смуток, П.—1387, 1474, 1596, 1807, 1927.
 Соловій, Ол.—1606.
 Старий, В.—1192, 1228.
 Стебняцький, П.—1037, 1132, 1133, 1138,
 1184, 1185, 1261, 1365, 1384, 1466, 1484,
 1486, 1515, 1615, 1687, 1728, 1733, 1739,
 1741, 1827, 1913.
 Стешенко, О.—1052.
 Страшкевич, В.—1048, 1065, 1853, 1934, 1942.
 Тисяченко, Гр.—1952.
 Філіпович, П.—1147, 1177, 1230, 1359, 1419,
 1447, 1942.
 Ходзицький, Ол.—1056, 1145, 1284, 1295,
 1393, 1483, 1501, 1631, 1857.
 Шаля, Ів.—1469.
 Шарко, В.—1627.
 Шарлемань, М.—1862.
 Шевченко, С.—1392, 1481, 1607, 1722, 1756.
 Широцький, К.—1031, 1097.
 Ш—нь, М.—1862.
 Шульгина-Ішук, Н.—1625.
 Яковлів, А.—1042.
 Якубський, В.—1171, 1222, 1282, 1306, 1413,
 1420, 1500, 1640, 1866, 1903.
 Яремченко, О.—1211.

Нові видання, надіслані до редакції „Книгаря“.

1 Альманах трьох Олекса Слісаренко. Микола Любченко. Михайль Семенко. В-ня т-ва укр. письменників. Київ, 1920 р. Ст. 62+2 нenum. Ціни не показано. (800)

Амічс, Е. Дитина поляку. (Оповідання). Укр. перекл. Ол. Діхтяря. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 32. Ц. 1 карб. 50 коп.

Його-ж. За рідний край. Укр. пер. О. Діхтяря. Дитяча та юнацька книгозбірня, ч. 19. Вид. „Рух“. Ст. 79+1 нenum. Ц. 4 карб.

Його-ж. Маленькі гарібальдійці. Справжній лицарь. Укр. перекл. Ол. Діхтяря. В-во „Рух“, Харків. 1919. Ст. 16. Ціни не показано.

5 Його-ж. Мати (Оповідання). Укр. перекл. Ол. Діхтяря. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 31+1. Ц. 1 карб. 50 коп.

Андерсон, О. Внѣшня торговля України в 1918 году. Экономическая бібліотека Центросоюза. Выпуск 5-ый. Изд. Всерос. Центр. Союза Потр. Общ. 1919. Київ. Ст. 216+130. Ціни не показано.

Білоусов, І. Тарас Григорович Шевченко. Переклад з російської. Вид. Київськ. Губ. Відділу Друку й Пропаганди (Агітиздат). Ст. 16. Ц. 4 карб. Рік і місце видання не показані.

Бовжун, М. (Баранчєв). Вечерній дзвін. Драматичний етюд на 1 дію. Сюжет позичений. Ст. 16. Видавництва, року видання і ціни не позначено.

Богданів, А. Межи людиною та машиною. Переклад з другого переробленого видання. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 14. Ц. 1 карб. 50 коп.

10 Богдан-Олександр Зарудний. Ілюстрований збірник. Упорядкували С. Зарудний і Г. Михайлич. Вид. „Рух“. Харків. 1919. Ст. 398+4 нenum. Ц. 30 карб.

Боронило. Туга. Жінка. В-во „Горицвіт“. Ст. 8. Ц. 10 гр. Рік і місце видання не позначені.

Борцеві за волю Т. Шевченкові. 1920. Накл. ред. „Козацького Голосу“. М. Ровдільна, 1920. Ст. 8. Ціни не показано.

Військовий співаник. 60-т найкращих українських пісень патріотичних, історичних і побутових з нотами. І-ий десяток. В-во „Національна свідомість“. Ціна, рік і місце видання не означені.

В лави шикуйсь! Державне видавництво У. С. Р. Р. Київ. Ст. 8. Ціни не показано.

15 Гауф, В. Альманзорові пригоди. З німецької мови переклав М. Лейер. В-во Педаг. Бюро Полтавської Губерніяльної Народної Управи. М. Полтава. 1918 р. Ст. 31. Ціни не означено.

Гєббєль, Ф. — Одна ніч у лісничівці. Новеля. З німецького переклав В. Бобинський. В-во „Юність“. Выпуск другий. М. Кам'янець на Поділлі. 1919 р. Ст. 13+1. Ц. 8 гривень.

Геродот, Дм. І. Київ у дні перевороту. Ц. „Спасают“. Ст. 15. Ц. 10 карб. Місце і рік видання не зазначені.

Глібов, Л. Вареники. Байка. Ілюстр. П. Лапін. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. Ч. 5. Київ. 1919. Ст. 15. Ц. не показано. (3.000).

Гоголь, М. Вечір на передодні Івана Купала. Бувальщина. Переклав К. Дубняк. Вид. газ. „Рідне Слово“. Полтава. 1919 р. Ст. 33+1 нenum. Ц. 20 гривень.

20 Його-ж. Сорочинський ярмарок. Переклав Митрусь. Ілюстровано В. Дурново У Полтаві. Накл. Полт. сп. Спож. Т-в. 1920 р. Ст. 39+1 нenum. Ціна 30 карб.

Горленко, В. Володимир Боровиновський. Пер. М. Салицької. Накл. газ. „Рідне Слово“. Полтава. 1919. Ст. 33+1. Ц. 40 гривень.

Його-ж. Дмитро Левицький. Пер. М. Савицької. Полтава. 1919. Накл. газ. „Рідне Слово“. Ст. 22. Ц. 40 гривень.

Горобець і билина. Народня байка. Ред. В. Тодосів. Ілюстр. П. Лапін. Ч. 21. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. Київ. 1919. Ст. 15+1 нenum. Ц. не показано. (4.300).

Грамотка. Зложила М. Балченко. Вид. трете, стереотипне (125 — 150 тисячі). Финансовано Министерством Освіти й Мист. Вид. Бюро Полт. Губ. Упр. М. Полтава. 1918 р. Ст. 144. Ціни не показано.

25 Губєр, В. Перші кроки рочдельців. До 75-х роковин Рочдельського товариства (1844—1919). В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 57. Ціни не визначено.

Дві сестри. Народня казка. Під ред. В. Тодосіва з ілюстрац. П. Лапін. № 8. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. Київ. 1919 р. Ціна 4 карб.

Дніпрова Чайка. Твори. Кн. II. В-во „Дзвін“. Київ, 1920 р. Ст. 190+2. Ц. 16 карб.

Довженко, Д. Букварь і читання для дорослих. Частина перша. Букварь. Серія видань по позашкільній освіті. Вид. Педагогичного Бюро Полт. Губ. Нар. Упр. М. Полтава. 1918 р. Ст. 46. Ціни не показано.

Довбищенко, Як. Михайло Драгоманів. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність. Видання друге, перероблене і доповнене, з ілюстраціями. „Українська Бібліотека“, серія III. Видання Областного Союзу Споживчих Кооперативів Півдня Росії. 1919. Харків. Ст. 77 + 3 нenum. Ціни не показано.

30 Дорошкєвич, Ол. і Білецький, Л. Хрестоматія по історії української літератури. Т. I. Кн. II. Олександр Дорошкєвич. Література середнього періоду (XVI—XVIII століття). Для старших класів гімназій (шкіл 2-го ступня), учительських семінарій, учительських інститутів та самоосвіти. В-че т-во „Криниця“ у Києві, 1919 р. Ст. 272+2+44 фотографії. Ц. 250 гривень.

Дрейєр, М. Зімовий сон. Драма на 3 дії. Театральна книгозбірня, ч. 24. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 71+1 нenum. Ц. 3 карб.

Дурєнь. Народня казка. Зредагував В. Тодосів. Змалював П. Лапін. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. Київ. 1919. Ст. 16. Ц. не показано. (4.600).

Жаба мандрівниця. Байка В. Гаршина. Під ред. В. Тодосіва з ілюстраціями П. Лапін. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. № 2. Ц. 4 карб. (5.000).

Жибачинський, Ст. Шармарош - Сигітська компанія. (Як галичане займали Угорську Україну). Серія „Українські мемуари“. Вид. „Стрільця“, органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 12+2. Ц. 5 гривень.

35 Життя Тараса Шевченка. До 58-х роковин смерті. Написали П. і П. Терпило. Київ. 1919. Ст. 30+2 нenum. Ц. 3 гривні.

Жід, Ш. Кооперація та робітництво. Переклав В. Сочинський. В-во „Дністер“, м. Кам'янець-Под. 1919 р. Ст. 55+1. Ціни не зазначено.

Заліський, А. Фізика. Ч. I. Вид. Бюро Педагогічного Полтавської Губерніяльної Управи. м. Полтава. 1919 р. Ст. 213. Ц. не визначено.

Заяць і медвідь. Байка *Ів. Франка*. Під ред. В. Тодосіва з ілюстраціями П. Лапина. № 6. В-во „Проліски“ при т-ві „Вернигора“. Київ. 1919 р. Ц. 4 карб.

Зігфрід. З Пісні про Ніблунгів. Перекл. розм. оригіналу й переказ *Мих. Рудинського*. Ілюстровано В. Дурново. У Полтаві. 1919 р. Ст. 64 + IV. Ціни не показано.

40 *Зшитки боротьби.* Альманах Видавн. „Боротьба“ літературн. Відділу Ц. К. У. К. П. (6). Київ. 1920. Ст. 64. Ціни не показано.

Історія галицької армії. Програма збирання матеріалів. Вид. „Стрільця“, органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 24. Ц. 7 гривень.

Казка про державу. Переповів *О. Назарук*. Вид. „Стрільця“, органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 31. Ц. 7 гривень.

Календар і записна книжка кореспондента київської губерніяльної народньої ради на 1919 рік. Дев'ятий рік видання. Київ. 1919 р. Вид. Стат. Від. Київськ. Губ. Нар. Упр. Ціни не показано.

Календар товариства шкільної освіти на рік 1920. Увесь прибуток на рідну школу. Київ. 1920. Вид. У. Т. Ш. О. Ст. 48. Ц. 50 карб.

45 *Карашкевич, О.* Розмова в ільдіз-кіоску про державних мужів. Вид. У. С. Д. П. Галичини і Буковини. М. Кам'янець. 1919 р. Ст. 15. Ціна 10 гривень.

Кібальчич, Н. Спогади kota Сивна. Дитяча та юнацька книгозбірня, ч. 23. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 32. Ц. 1 карб. 20 коп.

Клепатський, П., прив.-доц. П'ятнадцять лекцій з історії України. (Виклад конспективний). В-че т-во „Друкарь“. Київ. 1919 р. Ст. 62+2. Ц. 6 карб. 50 коп.

Його-ж. Український філософ Г. Сковорода. „Укр. В-во в Катеринославі“. Правобережна філія. М. Кам'янець. 1920. Ст. 32. Ц. 25 гривень.

Книжка діткам для розваги. Упорядкував *Митрусь*. Вид. Полт. Спільн. Спозж. Т-в, м. Полтава. Ст. 16. Ціни не показано.

50 *Коваленко, Гр.* Григорій Сковорода. Його життя і твори. У Полтаві. Накл. Полт. Сп. Спозж. Т-в. 1919 р. Ст. 154+2 нenum. Ц. 90 гривень.

Його-ж. На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенна. Вид. Полтавськ. Спільн. Сп. Т-в. М. Полтава. 1919 р. Ст. 8. Ц. не показано.

„Коли вже ти, сонечко, мені зійдеш?“ *Музика К. Стеценка.* Слова *О. Олеся*. Вид. Української музичної бібліотеки у Києві. Ціна і рік видання не показані.

Концерти „Української Республіканської камери.“ Серія I. (1. Сопрано, 2. Альт, 3. Тенор, 4. Бас). Кожна по 12 сторін. Ціни не показано. Підручне видання Музичного Відділу Міністерства Мистецтв.

Коротка історія Українського письменства. Вид. кооп. вид. т-ва „Наука“. Вінниця. 1919 р. Ст. 31+1. Ціни не показано.

55 *Коряк, В.* Тарас Шевченко. Вид. третє. Кооп. вид. „Рух“. Харків. 1919 р. Ст. 24. Ціни не показано.

Кощобинський, М. — Шість казочок. В-че т-во „Друкарь“. Київ. 1919 р. Ст. 16. Ц. 5 карб.

Куди йдуть лишки хліба зібраного на Україні? Державне Вид. Укр. С. Р. Р. Київ. 1920. Ст. 4. Ціни не показано.

Лашинюк, В. Спізнання Бога. Спроба збудування системи християнського емпіризму. В-че т-во „Всеуuito“. Київ. Ціна і рік видання не позначені.

Макаренко, Павло. — Хто нас одягає? Текстильна промисловість Росії. Накладом газ. „Рідне Слово“. Полтава. 1919 р. Ст. 46+II. Ц. 50 гривень.

60 *Мамин-Сібір'як.* Сіренька *Шийна*. Дитяча та юнацька книгозбірня, ч. 20. В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 15+I нenum. Ц. 75 коп.

Матвій, В. Кооперація. Ч. I. Народне господарство і кооперація. Підручник для навчання кооперації по двохкласових школах і кооперативних селянських курсах. В-во „Рух“. Харків. 1919 р. Ст. 71+I нenum. Ц. 5 карб.

Матвій, В. Селянські університети, яко передумова народнього добробуту (Дансько-скандинавські вищі народні школи). В-во „Рух“. Харків. 1919. Ст. 24. Ц. 5 карб.

Меньшон, А. Американські царі. Перекл. Григорій Клименко. Редагував *Ларик*. Держ. Видавн. Укр. Соц. Рад. Респ. Ст. 32. Ц. 6 карб. (Київ. 1920).

Михайлович, О. Руїна капіталізму. З російськ. переклав *Гнат Марченко*. Всеукр. Вид. при В. Ц. В. К. Рад. Робітн., Сел. та Червон. Депут. Ст. 32. Ціни не показано. (Київ. 1920).

65 *Михайло Драгоманів. (1847—1895).* *Нанисала С. Русова* Місце, рік видання і ціна не позначені.

Михайлюк, К. Контрольні товариства годівлі молошної худоби. „Кооперативна бібліотека“ № 7. В-во „Книгоспілька“ № 26. Київ, 1919 р. Ст. 69+3. Ц. непоказано.

М. Р.—М. Ярошенко. Життя і творчість (1846—1898). Полтава. 1919. Ст. 12+16 фотографій. Ц. 80 гривень.

Назарук, О., др. Ескізи зі школи життя. Трильоґія. Раб. Хам. Дурень. Вид. „Стрільця“ органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 22. Ц. 15 гривень.

Назарук, О., др. Розмова з ільдіз-кіоску про державні справи з великої легенди сходу. Серія „Політична сатира“. Вид. „Стрільця“, органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 18. Ц. 10 гривень.

70 *Його-ж.* Українська салтанка *Роксоляна*. Серія „Українці на чужині“. Видання „Стрільця“, органу галицької армії. М. Камінець. 1919 р. Ст. 15. Ц. 10 гривень.

На роковини Шевченкові. (25. II. 1814—26. II. 1861). Ілюстрований збірник. „Українська Бібліотека“. Серія V. Вид. Обл. Союзу Сп. Кооп. Півдня Росії. Харків.—1920. Ст. 104. Ц. не показано.

Начерк проекту державного законодаду для „Української Трудової Республіки“. М. Кам'янець на Поділлі. 1919 р. Ст. 25. Ціни не означено.

Неманов, Л. М. Финансовая политика Украины. (7 нолбря 1917—4 февраля 1919 г.) Финансовая библиотека № 16. Центральное Товарищ. „Кооперативное издательство“ в Москвѣ. Киев. 1919. Ст. 212. Ц. не показано.

Непохитному. Пам'яті Василя Чумака. В-во „Боротьба“. М. Київ. 1920 р. Ст. 15. Ціни не зазначено.

75 *Ніковський, Ан.* Як повстала Скоропадщина на Україні. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 23+1. Ц. 5 гривень.

Кооп. В-че Т-во „ЧАС“ останніми часами видало такі книжки:

Пр. Спенторський Є. Основи права державного (Пер. О. Вечерницького)	1	50
Доц. Свенціцький Ія. Основи науки про мову українську	1	60
Пр. Тимченко Є. Українська грамати́ка	2	25
Чернасенко Сп. Рідна школа, читанка I	1	30
Його-ж. Рідна школа, чит. II	2	10
Челіга Я. Задачник для початкових народніх шкіл, рік другий	—	65
Науменко В. Загальні принципи українського правопису	—	25
Челіга Я. Методичні замітки до навчання грамоти по згуковому метолу	—	40
Гоголь М. Тарас Бульба (переклад М. Садовського)	2	—
Кобець О. В Тарасову ніч (драматичні картини для роковин смерті Т. Шевченка)	—	35
Де-Амічіс Е. Шкільні оповідання, кн. I. (За рідний край. Маленький лицарь. В поміч батькові. Хлопчик-барабанщик. В лікарні)	—	60
„Будні“. Оповідання з чужих мов (Джіовані Чіамполі, Родзевичової, А. Доде, Арне Гарборга, Г. де-Мопасана, К. Міксата, М. Конопницької й инш.) т. I	2	25
Олесь О. „З журбою радість обнялась“, поезії, кн. I, вид. друге	1	40
Загул Д. З зелених гір (поезії)	1	60
Садовський М. Спомини з російсько-турецької війни 1877—78 р.	1	50
„Бім-бом, дзелень-бом!“ Нар. казочка, 8 великих малюнків в багатьох фарбах художника О. Судомори	2	50
Теж у чорній фарбі для розмальовування	”	”
„Прибадашка“. Нар. казка, мал. О. Судомори	2	50
Старицька-Черняхівська Л. Гетьман Петро Дорошенко (драма)	3	—
Ніковський А. Український правопис (словничок)	—	85
Стінний словник старовинних українських слів	—	75
Москвоєско-український словник „Час“	3	50
Американські оповідання. Упорядкував В. Старий	2	—
Старицька-Черняхівська Л. Останній сніг, вид. 2	—	70
Де Амічіс Е. Шкільні товариші (щоденник школяра), 3-є вид.	4	—
Гоголь М. Ревизор, комедія (перекл. М. Садовського)	3	—
Ожешкова Е. Gloria victis. (Оповідання)	—	50
Гаршин В. Чотири дні. (Оповідання)	—	25
Андреев Л. Петька на хуторі	—	20
Старицького М. Богдан Хмельницький	2	75
Гауптман Г. Ганнуся	1	50
Майстренко Х. В огні і крові	2	80
Григоренко Гр. Твори. Т. I	4	50
Бічер-Стоу Г. Томова Хатка (переказ. Ол. Діхтярь)	2	—
Марк Твен. Принц та бідак (в перекл. Ол. Діхтяря)	5	—
Широцький К. Коліївщина	1	—
Петлюра С. Незабутні	1	50
Байков Л. Підготовка народу та війська до захисту батьківщини	7	—
Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні.	12	—
Старицький М. Облога Буші.	2	80
Стебницький, П. (П. Смуток). Поміж двох революцій	4	50
Григорій Наш. Історія Українського Народу	15	—
Жюль Верн. За 80 день кругом світа	16	гр.
Трояновський, Ів. Природознавство		220 карб.

ГРОМАДСЬКЕ СЛОВО

щоденний громадсько-політичний часопис.

Ред. В. Садовський.

Видає Т-во українських журналістів.

Адреса: Київ, Караваївська, ч. 5.

Кооперативне В-че Т-во „ЧАС“ у Київі
ПРОДОВЖУЄ НА 1920 РІК ВИДАННЯ
й приймає передплату на місяшник

КНИГАРЬ

літопис українського письменства
(РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ)

„Книгарь“ при участі відомих українських письменників і знавців з різних спеціальностей дає оцінку кожного видання; оповідає про його зміст, зазначає його якості й хиби.

Часопис „Книгарь“ подає повні відомости про діяльність всіх українських видавництв; оповіщає про всі наміри й плани кожного видавництва; про всі книжки, що вийшли або мають вийти.

З огляду на дорожнечу паперу и робочих рук передплата на 1920 р. остаточно не встановлена; поки що треба надсилати авансом 300 карб.

Комплект „Книгаря“ за 1917, 1918, 1919 рік. (ч. ч. 1—28) коштує 250 карб.

Гроші на передплату надсилати по адресі: Київ. Володимирська 37, „ЧАС“, редакція „Книгаря“.

„Книгарь“ — в необхідним справочником і порадиником для всіх особ та інституцій, що купують або цікавляться книгами; особливо він потрібний для бібліотек, книгозбірень, земств, „Просвіт“, учительства.

В „Книгарі“ пишуть:

Проф. Д. Багалій, П. Богацький, Ст. Богданович, В. Войко, А. Бем, проф. М. Бурачек, Л. Бурчак, Ол. Вечерницький, С. Волох, Ол. Волошин, Ф. Гавриш, П. Гай, В. Ганцов, О. Гермайзе, П. Горецький, А. Грабенко, Мих. Грінченко, Ол. Грудницький, проф. В. Данилевич, Ол. Діхтарь, В. Дога, Д. Дорошенко, Ол. Дорошкевич, Г. Дмитренко, проф. В. Дубявський, В. Дубровський, Н. Дубровська-Трикулевська, В. Дурдуковський, Ф. Ерст, С. Єфремов, Гв. Житецький, М. Жученко, П. Зайцев, Мик. Зеров, Гр. Іваниця, М. Івченко, М. Ішупіна, Ол. Кисіль, Ю. Ковалевський, С. Кондра, В. Королів, В. Корінь, Ол. Кошиць, проф. А. Кримський, М. Кудрицький, М. Кушнір, П. Лапін, В. Ларин, М. Левицький, Ор. Левицький, М. Леонтович, проф. Ан. Лобода, К. Лоський, О. Лотоцький, Є. Лукасевич, М. Марковський, Ф. Матусевський, К. Мацієвич, Ю. Меженко-Іванів, Ол. Мицюк, В. Міяковський, Мих. Мегялявський, В. Модзалевський, М. Мукалов, Ан. Ніковський, П. Новак, Ів. Опіоков, М. Павловський, С. Павочіні, М. Плевако, П. Пожарський, М. Порш, В. Поточний, Ів. Прихоженко, В. Прокопович, Д. Ревуцький, Л. Ревуцький, В. Романовський, П. Рудів, С. Русова, проф. М. Сагарда, М. Садовський, В. Садовський, Ол. Саліковський, проф. Іл. Свенцяцький, П. Святицький, Ол. Свиявський, Ст. Сіропозко, П. Смуток, Ол. Соловій, М. Сріблявський, В. Старий, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, К. Степенко, О. Стешенко, В. Страшкевич, проф. Є. Тимченко, Г. Тисяченко, П. Філяпович, О. Ходзицький, В. Хоменко, С. Черкасенко, Ів. Шала, М. Шаповал, В. Шарко, С. Шевченко, Н. Шульгіна-Ішук, А. Яковлів, Б. Якубський, Ан. Яринович.

Видавець — Т-во „Час“.

Редактор — М. Зеров.